

I.

Jugoslavija između dva rata

POVIJESNI OKVIR

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je 1929. ponijela naziv Jugoslavija, nastala je 1. prosinca 1918. godine. Na taj način ujedinjeni su Kraljevina Srbija, koja se nekoliko dana ranije bila udružila s Kraljevinom Makedonijom, i mjesec dana stara Država Slovenaca, Hrvata i Srba, čiji su stanovnici dotada bili dio Austro-Ugarske Monarhije. Nova kraljevina obuhvatila je pripadnike pet naroda: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. Makedonci i Crnogorci u novoj državi nisu imali status zasebne nacije, nego su smatrani dijelom srpskog nacionalnog korpusa. Spomenutih pet naroda živjelo je u šest povijesno definiranih i susjednih teritorijalnih jedinica: Srbiji, Hrvatskoj i Slavoniji (Banskoj Hrvatskoj), Dalmaciji, Crnoj Gori, BiH, te Makedoniji, ali i u dvama područjima koja u povijesnome smislu nisu imala jasno određene granice, Sloveniji i Vojvodini. Sva navedena područja i njihovi stanovnici imali su bitno različitu povijest i dotada nisu živjeli u zajedničkoj državi. Osim toga, uz iznimku Srbije i Slovenije, stanovništvo je bilo mješovito, i po nacionalnosti i po vjeroispovijesti.

Osim tih pet naroda, u novoj je državi živjelo i mnogo nacionalnih manjina. Među njima su po brojnosti najutjecajniji bili Nijemci, Mađari, Albanci i Turci. U nešto manjem broju bilo je i Talijana, Rumunja, Roma i Rusina (Rutena), kao i pripadnika još nekoliko manjina. S druge strane, gotovo pola milijuna Hrvata i Slovenaca živjelo je na teritoriju koji je nakon 1918. pripao Italiji, dok je mala slovenska manjina živjela u dijelu Koruške koji je ostao pod austrijskom vlašću. Nova je država bila i multikonfesionalna. Srbi, Crnogorci i Makedonci pripadali su pravoslavnoj vjeroispovijesti, dok su Hrvati, Slovenci, većina Nijemaca i Mađara bili katolici. Više od trećine stanovnika BiH činili su muslimani južnoslavenskog podrijetla, dok su muslimani na Kosovu bili Albanci, a muslimani u Makedoniji ili Albanci ili Turci. Različite geografske cjeline novoga kraljevstva usto su se znatno razlikovale i po gospodarskom i obrazovnom razvoju, a za čitavu se cjelinu može reći da je u gospodarskome smislu bila vrlo složen primjer sindroma Sjever – Jug.

Nova jugoslavenska država izrasla je na ruševinama dvaju višenacionalnih

Carstava, Osmanskog i Habsburškog. Nakon dugotrajnog razdoblja slabljenja, Osmansko Carstvo imalo je 1912. godine tek maleno uporište na istoku Balkana, ali je Austro-Ugarska Monarhija ostavljala dojam o velikoj snazi, odlučna u nakani da se širi na jug, prema Solunu. Dva dominantna naroda u Monarhiji, Austrijanci i Mađari, često su provodili politiku koja se uopće nije obazirala na legitimne interese drugih naroda, koji su u velikoj mjeri i na mnogo različitih načina bili žrtve diskriminacije na političkom, gospodarskom i kulturnome planu. Kako su se još od doba napoleonskih ratova i tim prostorima širile ideje povezane s jačanjem nacionalne svijesti i demokratizacijom, protivljenje Hrvata, Čeha, Poljaka, Rumunja, Srba, Slovaka i Slovenaca zbog podčinjenoga položaja unutar Monarhije s vremenom je, malo-pomalo, počelo potkopavati same temelje države. Do toga je došlo unatoč činjenici da su pojedine skupine unutar svih navedenih naroda, poput vladinih dužnosnika i službenika, profesionalnih vojnika, te dijela buržoazije, i dalje bili čvrsto odani Monarhiji. Uvođenjem ravnopravnosti u odnose među dvama dominantnim narodima Habsburške Monarhije (1867) riješen je velik dio sporova između Austrije i Mađarske, no položaj ostalih naroda u dvama dijelovima Monarhije pritom se nije bitnije poboljšao. Čak i nakon što su Mađarska i Hrvatska 1868. zaključile vlastiti sporazum, brojni problemi nisu bili riješeni.

U drugoj četvrtini 19. stoljeća, u znak prosvjeda, ali i obrane od germanizacije i, kasnije, mađarizacije, među Hrvatima se javlja i širi Ilirski pokret. U početku je to bio dio hrvatskog nacionalnog preporoda, tj. kulturne identifikacije i jačanja nacionalne svijesti među Hrvatima. Ilirski pokret kasnije je poslužio kao temelj jugoslavenstvu, čiji su sljedbenici zagovarali zajedničku državu svih Južnih Slavena: Hrvata, Srba i Slovenaca koji su živjeli u granicama Austro-Ugarske, kao i Srba u Srbiji, Crnogoraca u Crnoj Gori, a prema nekim zagovornicima ekstremnih stavova, čak i Bugara. U takvoj državi, u kojoj ne bi bilo dominacije stranaca, svi Južni Slaveni uživali bi punu slobodu i ravnopravnost.

No i drugi su narodi imali druge planove za ujedinjenje Južnih Slavena. Godine 1844. srpski ministar Ilija Garašanin objavio je *Načertanije*, prijedlog za stvaranje južnoslavenske države pod vodstvom i dominacijom Srbije.¹ Srpski etnograf i leksikograf iz 19. stoljeća, Vuk Stefanović Karadžić, podržao je takav pristup tvrdeći da su svi Hrvati koji govore štokavskim narječjem – a radilo se o većini – zapravo Srbi.

Kao reakcija i na ilirstvo i kasnije jugoslavenstvo i velikosrpstvo, ali i na nesmiljeni austrijski apsolutizam pedesetih godina 19. stoljeća, čisto hrvatstvo u Hrvatskoj se pojavilo pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća. Začetnik je bio razočarani bivši ilirac Ante Starčević, teolog i filozof koji je djelovao i kao spisatelj, novinar, političar i politički ideolog. Starčevićeva ideologija imala je dvije temeljne zasade: jedna je određivala naziv i geografske razmjere hrvat-

skog naroda, a druga politički sadržaj kojem je težio. Prije svega, kad je bila riječ o njegovu narodu, odbacio je sve ostale nazive i odrednice, poput „Iliraca” i „Jugoslavena”, ustrajući na nazivu „Hrvati”. Ne obazirući se ni na povijesne, ni na političke činjenice, tvrdio je i da postoje tek dva južnoslavenska naroda, Bugari i Hrvati. Po njemu je Hrvatska obuhvaćala područje od Alpa na sjeveru, do Makedonije i Bugarske na jugu. Slovence je nazivao Alpskim Hrvatima, a Srbe jednostavno proglasio Hrvatima. Stoga su početkom 20. stoljeća pojedini autori, među njima i srpski književni kritičar Jovan Skerlić, tvrdili da je pod krinkom hrvatstva Starčević zapravo zagovarao ideologiju jugoslavenstva. Starčević je zatim tvrdio da je Hrvatska samo u personalnoj uniji s Austrijom, a budući da taj savez ne pogoduje hrvatskim nacionalnim interesima, Hrvatska treba postati slobodnom i neovisnom. Stoga se žestoko protivio i Austriji i Habsburgovcima, ali i Mađarima, iako nikada nije zagovarao primjenu sile protiv postojećeg poretka. Pozive na stjecanje neovisnosti temeljio je na hrvatskom državnom pravu, o kojem, primjerice, svjedoče i činjenice poput izbora austrijskog nadvojvode Ferdinanda za hrvatskog kralja 1527. godine. Hrvatsko je državotvorno pravo samo jedno i pripada hrvatskome narodu. Ta je ideja prerasla u središnju točku njegove cjelokupne ideologije, kao i političke stranke koju je utemeljio, Hrvatske stranke prava. Štoviše, ta je ideja i nakon Starčevića postala središnjim elementom svih hrvatskih nacionalnih ideologija.

U polemikama koje je vodio pedesetih godina 19. stoljeća, Starčević je skovao i dvosmislen pojam „Slavosrba”, od latinskih riječi „sclavus” i „servus” – kojim je označio pojedince pripravne da na štetu vlastitog naroda služe stranim vladarima. Njime je „počastio” i neke poznate Hrvate, poput Ljudevita Gaja, a kasnije i biskupa Strossmayera i bana Ivana Mažuranića, kao i neke Srbe. Njegovi gorljivi protusrpski nastrojeni sljedbenici kasnije su značenje izraza proširili i na čitav srpski narod, iako su prema Starčeviću, Srbi zapravo bili Hrvati.²

Unatoč mnogobrojnim pretjerivanjima, nedosljednostima i teškim činjeničnim pogreškama, Starčević je bio daleko najvažniji politički mislilac i ideolog u Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, te je više od ikoga pridonio podizanju nacionalne svijesti u suvremenoj hrvatskoj državi. I dan-danas snažno utječe na hrvatske nacionaliste.

Potkraj Starčevićeva života (1896) došlo je do raskola u Stranci prava. Njezin glavni izdanak, Čista stranka prava, na čijem je čelu do 1911. bio Josip Frank, Židov rođen i kršten u Hrvatskoj, koji je, međutim, do kraja života bolje govorio njemački negoli hrvatski, posve je odbacio Starčevićeve protuaustrijske i protumađarske stavove, te se pretvorio u produženu ruku austrijske i povremeno mađarske protuhrvatske politike. Austrijanci i Mađari u Hrvatskoj su se držali politike „podijeli pa vladaj”, nastojeći među sobom podijeliti Hr-

vate, a osobito Hrvate i hrvatske Srbe, u čemu im je pomagao Frank. Njegova je stranka s vremenom postala ekstremno protusrpskom i protujugoslaven-skom.³ Na hrvatskoj su se političkoj sceni Frankovi sljedbenici, frankovci, žestoko protivili svakoj suradnji sa Srbima, pa tako i svakoj zajedničkoj državi Južnih Slavena. Njihov naziv i ideologija održali su se do Drugoga svjetskog rata, kad su ih malo-pomalo zamijenili ustaše, njihovi istinski nasljednici u smislu protusrpske i protujugoslavenske ideologije.

No unatoč postojanju izričito srpske i izričito hrvatske nacionalističke ideologije, ideja o široj, istinski ravnopravnoj jugoslavenskoj državi uspjela se održati, pa i dodatno širiti. Nju su podržale razne političke organizacije u južnoslavenskim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije, osobito na početku 20. stoljeća. I u Srbiji su razne političke stranke i skupine, kao i tajna društva kojima su dominirali oficiri, zagovarale i djelovale s ciljem stvaranja zajedničke jugoslavenske države, premda svesrpskog karaktera. U BiH u tome se osobito isticala organizacija Mlada Bosna, koju je tvorila uglavnom srpska, ali dijelom i hrvatska, te muslimanska omladina. Osim ostalih načina djelovanja, ta je organizacija prigrllila i terorizam. Zahvaljujući uspjehu srpskih snaga u balkanskim ratovima 1912-1913, ugled Srbije među mnogim Hrvatima, a osobito među Srbima u Habsburškoj Monarhiji uvelike je porastao. Srbija je tako preuzela ulogu jugoslavenskog Pijemonta, odnosno najjače sile koja se zalaže za ujedinjenje svih Južnih Slavena u jedinstvenu državu.

Vlast Habsburške Monarhije bila je svjesna tih težnji na svome teritoriju, ali i u Srbiji. Pojedini su dužnosnici u Austriji, Mađarskoj, a osobito u Hrvatskoj, razmišljali o preuređenju Monarhije, zahvaljujući kojoj bi južnoslavenska područja činila treći entitet, ravnopravan Austriji i Mađarskoj. No države, a osobito dugogodišnja carstva, ne ulaze u duboke organizacijske promjene, osim kad ih na to natjera kakva velika kriza. Tako je Monarhija nastavila funkcionirati kao i dotada, ne obazirući se na opravdane težnje nezadovoljnih naroda. S druge strane, projugoslavenski orijentirane nacionalističke snage u južnoslavenskim područjima Austro-Ugarske Monarhije i velikosrpske nacionalističke snage u Srbiji, ustrajno su jačale.

Želeći što uvjerljivije promicati južnoslavensko jedinstvo, pripadnici Mlade Bosne, uz pomoć tajnih društava koja su činili oficiri iz Srbije, u Sarajevu su 28. lipnja 1914. izvršili atentat na austrougarskog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda. Austro-Ugarskoj se, zahvaljujući izvršenom atentatu, pružila prilika koju je dugo očekivala. Budući da Srbija nije bezuvjetno prihvatila ponižavajući ultimatum, Austro-Ugarska joj je objavila rat. Austrougarske vlasti smatrale su da se upuštaju tek u kratkotrajnu odmazdu, no taj je potez u sukob ubrzo uvukao i ostale europske sile, te prerastao u Prvi svjetski rat. Međutim, Srbija je od samog početka sukob promatrala u drukčijim okvirima. Srbijanska vlada, koja se više nije mogla održati u Beogradu, te se privremeno

preselila u Niš, podnijela je 7. prosinca 1914. Narodnoj skupštini deklaraciju u kojoj je ustvrdila da „kraljevska vlada svojom najvažnijom, i u ovim sudbonosnim trenucima jedinom, zadaćom smatra osigurati uspješno okončanje tog velikog rata, koji je od trenutka kad je počeo postao i borbom za oslobođenje i ujedinjenje naše podjarmljene braće Srba, Hrvata i Slovenaca”. Parlament je deklaraciju prihvatio s velikim oduševljenjem.⁴

Tijekom Prvoga svjetskog rata mnogobrojni političari, te istaknuti umjetnici i znanstvenici iz redova nezadovoljnih naroda Habsburške Monarhije koji su boravili u inozemstvu organizirali su političke odbore u savezničkim zemljama. Ti su se odbori posvetili, prvo, propagandi i lobiranju protiv Austro-Ugarske, te oslobođenju svojih naroda, i, drugo, organiziranju dobrovoljačkih jedinica sastavljenih od ratnih zarobljenika iz Austro-Ugarske u Rusiji i Italiji, te od iseljenika, jedinica koje su se trebale boriti protiv Centralnih sila. Tako su, slično odborima koje su utemeljili predstavnici Čeha, Slovaka i Poljaka, i predstavnici Hrvata, Srba i Slovenaca s područja Monarhije 30. travnja 1915. osnovali Jugoslavenski odbor pod vodstvom Ante Trumbića, hrvatskog političara iz Dalmacije. Odbor je primao i financijsku i političku pomoć srbijske vlade, te je aktivno mobilizirao javno mnijenje u Velikoj Britaniji, Francuskoj, carskoj Rusiji, te Sjedinjenim Američkim Državama, zagovarajući stvaranje zajedničke južnoslavenske države po završetku rata. U inozemstvu je mobilizirao potporu mnogobrojnih emigranata iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske Monarhije. Dvadesetog srpnja 1917. Jugoslavenski odbor i srbijska vlada, u to vrijeme u izgnanstvu na grčkom otoku Krfu, objavili su Krfsku deklaraciju, izjavu o zajedničkim političkim ciljevima čija je osnovna svrha bila utemeljenje ujedinjene države pod vlašću dinastije Karađorđevića, države koja bi obuhvatila sve južnoslavenske narode osim Bugara.⁵

I dok je Srbija s velikim mukama nastojala ostvariti maksimalne ratne ciljeve postavljene u Niškoj deklaraciji iz prosinca 1914. godine, a Jugoslavenski odbor lobirao u diplomatskim krugovima sila Antante na stvaranju južnoslavenske države po okončanju rata – i jedni i drugi djelovali su pod pretpostavkom da će Austro-Ugarska doživjeti poraz, te se raspasti – političari u Hrvatskom saboru i dalje su bili posve odani Habsburškoj Monarhiji. Veći dio rata bili su uvjereni da će se Monarhija održati i iz rata izići kao pobjednik. Takve stavove podupirala je činjenica da saveznički ciljevi, barem u prvoj fazi rata, nije bilo uništenje Austro-Ugarske kao države. U drugoj polovici 1917. dio oporbenih glasova počeo je navoditi kako će po završetku rata trebati provesti reviziju ustavnog ustroja Monarhije, postaviti je na trojne temelje, ili barem revidirati Hrvatsko-ugarsku nagodbu iz 1868. godine. Ubrzo zatim pojavili su se i prvi pozivi Slovincima, Hrvatima i Srbima s područja Monarhije da oforme vlastitu neovisnu državu. Kad je već postalo jasnije da će doći do raspada Monarhije, takvi su pozivi postali još izraženiji, stječući sve više pristaša.⁶

Ta postupna evolucija u stavovima zastupnika Hrvatskog sabora bila je tijesno povezana s pogoršavanjem vojnog položaja Centralnih sila, osobito Austro-Ugarske. Već siti ratovanja i pod utjecajem domaće i strane antimonarhijske propagande, a potom i revolucionarnih ideja koje su dopirale iz Rusije, austrougarski vojnici koji su pripadali južnoslavenskim nacijama počeli su masovno dezertirati i na ruskoj i na talijanskoj fronti. Tijekom posljednjih mjeseci rata zabilježeni su mnogi slučajevi masovnog dezerterstva i formiranja „zelenog kadra“, kao i brojni primjeri vojnika koji su se nakon redovnog dopusta odbili vratiti u jedinice. Zajedno sa sve izraženijim antimonarhijskim raspoloženjem i političkom aktivnošću među pripadnicima neaustrijskih i nemađarskih naroda u Habsburškoj Monarhiji, te su pojave ustrajno slabjele sposobnost Monarhije za uspješno ratovanje. Na drugoj strani, savezničke su zemlje uspjele mobilizirati znatan broj ratnih zarobljenika iz Austro-Ugarske koji su počeli pomagati u borbi protiv Centralnih sila.⁷

Potkraj rata politički predstavnici raznih slavenskih naroda u sklopu Habsburške Monarhije oformili su narodna vijeća radi artikuliranja političkih ciljeva. Skupina hrvatskih, srpskih i slovenskih političara iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske u Zagrebu je 2-3. ožujka 1918. prihvatila rezoluciju kojom se pozivalo na koncentraciju političkih stranaka i skupina koje se zalažu za načela nacionalnog jedinstva i samoodređenja i utemeljenja neovisne, demokratski uređene države Slovenaca, Hrvata i Srba. Već ujesen, očekujući neizbježnu propast Monarhije i povodeći se za primjerom Čeha, Slovaka i Poljaka, predstavnici južnoslavenskih političkih stranaka i skupina utemeljili su 5-6. listopada 1918. godine, u Zagrebu, Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, tijelo koje se zalagalo za identične ciljeve artikulirane na skupu u ožujku. Najveća politička skupina u Hrvatskoj i Slavoniji, Hrvatsko-srpska koalicija, koja je imala većinu u Hrvatskome saboru, pristupila je Narodnom vijeću 11. listopada i u njemu također stekla većinu. Austrougarski car Karlo objavio je 16. listopada 1918. kako će svi narodi u Monarhiji imati mogućnost ostvarenja političkih ciljeva unutar same Monarhije, koja će doživjeti reorganizaciju i postati federalnom državom. No, Narodno vijeće odbacilo je njegovu deklaraciju i u razdoblju od 17. do 19. listopada konstituiralo se kao suvereno i neovisno tijelo, a 19. listopada objavilo da „od tog trenutka, na temelju ovlasti koje su mu podarile sve nacionalne političke stranke i skupine, u svoje ruke preuzima vođenje nacionalne politike“. Narodno vijeće formuliralo je i niz temeljnih zahtjeva, među kojima je glavni bilo ujedinjenje Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstvenu i suverenu državu, bez obzira na sve tada postojeće državnice i pokrajinske granice.

Nakon što je austrougarska vlada 28. listopada zatražila separatan mir, Hrvatski sabor prekinuo je sve veze s Austro-Ugarskom, a 29. listopada neovisnom državom proglasio Hrvatsku i Slavoniju s Rijekom (koja je dotad bila

corpus separatum u mađarskoj polovici Monarhije) i Dalmacijom. Tako je nastala država „prema suvremenome načelu nacionalnosti i na temelju nacionalnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba, i ulazi u zajedničku nacionalnu i suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba”. Zbog vojne pobjede savezničkih sila i unutarnjih poteza dotada podčinjenih naroda Habsburška Monarhija se raspala, dok su Habsburgovci, koji su od 1282. vladali Austrijom, a od 1527. i Mađarskom i Hrvatskom, nestali s povijesne pozornice. Hrvatski sabor odlučio je i da će „opća Ustavotvorna skupština čitave ujedinjene nacije Slovenaca, Hrvata i Srba unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja posve štiti od svakog oblika prevlasti, odrediti i oblik vladavine i unutarnju organizaciju države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba”. Na istome zasjedanju Sabor je zaključio i da proglas Narodnog vijeća od 19. listopada smatra obvezujućim, te da priznaje vrhovnu vlast Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba. Narodno vijeće izvijestilo je 31. listopada Saveznike o utemeljenju nove države i objavilo da je pripravno ujediniti se s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, da nije u ratu sa savezničkim silama, da ih smatra prijateljskim zemljama, te da očekuje njihovu pomoć kako bi osiguralo suverenitet novonastale države.⁸

Nema ni najmanje sumnje da je koncem rata želja za ujedinjenom državom svih Južnih Slavena bila vrlo raširena na južnoslavenskim područjima Habsburške Monarhije.⁹ Preostalo je još jedino pitanje hoće li političari u tim područjima i u Srbiji – Crna Gora igrala je tek beznačajnu ulogu – biti dovoljno mudri i provesti ujedinjenje na povijesno i politički logičan i inteligentan način ili će sve upropastiti širenje i jačanje nacionalnih aspiracija i osobnih ambicija, nedostatak obzira prema povijesnim i političkim realnostima, kratkoročno umjesto dugoročnog razmišljanja, te naivnost ili puko političko nesnalaženje u novonastalim okolnostima.

Narodno vijeće, kao vlada Države Slovenaca, Hrvata i Srba, vodilo je tijekom studenoga 1918. duge rasprave o tome kako novu državu ujediniti s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom. I dok je većina članova Vijeća bila za ujedinjenje, velika neslaganja vladala su između onih koji su željeli ostvariti najbrže moguće ujedinjenje bez ikakvih uvjeta i onih koji su bili skloniji opreznijem pristupu s pomno definiranim jamstvima za prava pojedinih teritorija. Pripadnike prve skupine silno su se dojmili veliki vojni i diplomatski dosezi Srbije u Balkanskim ratovima 1912-1913. godine i Prvom svjetskome ratu, te su silno željeli s njima što prije ući u ujedinjenu državu. Pripadnici te skupine svoje su stavove podupirali dvama argumentima: opasnošću od talijanskih pretenzija prema slovenskom i hrvatskom teritoriju, koje su Velika Britanija, Francuska i carska Rusija obećali Italiji tajnim Londonskim sporazumom 26. travnja 1915. godine, želeći je tako potaknuti da se u rat uključi na savezničkoj strani, te opasnošću od boljševičke revolucije. Najistaknutiji pripadnik skupine bio je

Svetožar Pribićević, hrvatski Srbin, vodeći član Hrvatskog sabora i Srpsko-hrvatske koalicije. Svojim djelovanjem, te utjecajem na druge, Pribićević je više od svih hrvatskih političara pridonio upravo katastrofalnome procesu kojim se Država Slovenaca, Hrvata i Srba ujedinila s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, postavši Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918. godine, te načinu na koji se tom državom upravljalo do 1925. i pogoršanju odnosa Srba i Hrvata.

Glavni zagovornik drukčijeg pogleda na stvari bio je Stjepan Radić, vođa HPSS-a, koji je proširio moć i utjecaj zahvaljujući političkome buđenju hrvatskog seljaštva.¹⁰ Tijekom formativnog razdoblja nove države, Radić se nekoliko puta predomislio u vezi s tipom državne organizacije koji je htio poduzeti. Kad je Narodno vijeće u Zagrebu raspravljalo o pitanju ujedinjenja novonastale Države SHS s kraljevinama Srbijom i Crnom Gorom, podržao je ujedinjenje, ali na način koji će zajamčiti organizaciju ujedinjene države na istinski federalnim načelima. Kad je Narodno vijeće proglasilo ujedinjenje 24. studenoga 1918, te prihvatilo direktive namijenjene izaslanstvu koje će u Beogradu i provesti sami čin ujedinjenja, Radić je bio dovoljno velik vizionar da predvidi poteškoće do kojih će doći ne budu li se poštivala načela federalizma, te ne prihvati li Hrvatski sabor valjano i kvalificiranom većinom ujedinjenje nove države. No nitko se nije obazirao na njegova upozorenja.¹¹ Iako su ga imenovali članom izaslanstva, odbio je poći u Beograd.

AKT O UJEDINJENJU OD 1. PROSINCA 1918. I VIDOVDANSKI USTAV (LIPANJ 1921. GODINE)

Izaslanstvo Narodnog vijeća uputilo se u Beograd radi provedbe akta o ujedinjenju s regentom Aleksandrom, koji je predstavljao srbijansku vlast. No kako nisu bili jedinstveni, a još ponajviše zbog toga što nisu imali stvarno uporište, delegati nisu uspjeli zajamčiti da će se strogo poštivati slovo i duh deklaracije Hrvatskog sabora od 29. listopada, kao i Naputak Narodnog vijeća. Nadalje, srbijanska je vojska, na poziv Narodnog vijeća u Zagrebu i Narodnog vijeća u Sarajevu, već nadzirala veći dio teritorija nove države. Za to što se izaslanici nisu ponijeli u skladu s primljenim uputama najzaslužniji je Pribićević. Kad se Ante Pavelić-zubar (1869-1938), predsjedavajući izaslanstva (kojeg ne smijemo brkati s čovjekom identična imena i prezimena koji će se kasnije naći na čelu ustaškog pokreta i NDH), obratio regentu Aleksandru, jednostavno je objavio da je Narodno vijeće Države SHS odlučilo ujediniti državu s Kraljevinom Srbijom pod vlašću dinastije Karađorđević. Pritom nije postavio nikakve uvjete, iako je prva točka Naputka Narodnog vijeća zahtijevala da tek izabrana Ustavotvorna skupština mora prihvatiti novi ustav dvotrećinskom većinom, te da Skupština mora imati pravo odrediti hoće li nova država biti monarhija ili republika. Regent Aleksandar tu je deklaraciju jednostavno prihvatio kao posve dovoljan i konačan akt ujedinjenja dviju država, te je tog dana, 1. prosinca 1918, utemeljena nova Kraljevina SHS.¹² Samo nekoliko dana ranije, 26. studenoga, crnogorska Nacionalna skupština u Podgorici je svrgnula s vlasti kralja Nikolu i proglasila ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Nažalost, ni hrvatska Deklaracija, ni Narodno vijeće u Zagrebu nisu zahtijevali da srbijanska Narodna skupština, Hrvatski sabor, te parlamenti ostalih južnoslavenskih pokrajina koje su nekada bile pod austrougarskom vlašću ratificiraju sporazum o ujedinjenju. Iako je privremena vlada podnijela akt o ujedinjenju na potvrdu srbijanskoj Narodnoj skupštini 1. prosinca 1918. godine – koja ga je potvrdila 29. prosinca¹³ – nije ga dala na potvrdu i Hrvatskome saboru, koji bi ga svakako ratificirao, iako ne jednoglasno. To je nedvojbeno bio promišljen postupak Pribićevića i srbijanske vlade, jer je Sabor, prema njihovu planu, trebao ostati bez svih ovlasti.

Nova kraljevina očito je bila plod snage srbijanske dinastije i države s jedne, te slabosti kratkotrajne Države SHS s druge strane. Kraljevina Srbija bila je država velikog ugleda u savezničkim krugovima upravo zbog pobjeda izvojevanih u Balkanskim ratovima, kao i zbog junačkog držanja prema Austro-Ugarskoj i Bugarskoj tijekom Prvoga svjetskog rata. Srbija je tako već imala priznate državne granice, funkcionalnu vladu koju su predvodili iskusni i snalažljivi političari, te pobjedonosnu vojsku. Za razliku od nje, teritorij i narodi Države SHS bili su sastavni dio upokojene Austro-Ugarske, neprijateljske zemlje, sve do posljednjih dana rata. Državu je priznala jedino Srbija. Nije imala funkcionalnu vojsku, a nije se mogla pohvaliti ni nacionalnim, ni vjerskim jedinstvom. Razne su pokrajine imale niz različitih posebnih interesa i sklonosti, pri čemu su pojedina područja, poput BiH i Vojvodine, bila pripravana samostalno se udružiti sa Srbijom. Državu su ugrožavali i inozemni elementi (Italija je pretendirala na vrlo vrijedna područja), dok je iznutra vrebala boljševička opasnost.¹⁴ Među političarima su postojale velike razlike: neki su bili naivni, a neki, poput Pribićevića, marionete u rukama srbijanske vlade. Uz takve razlike u snazi, ugledu i iskustvu, nije nimalo neobično što su srbijanska dinastija i dominantne srbijanske političke stranke u novoj kraljevini, barem iz kratkoročne i usko srbijanske perspektive, dobili sve što su željeli. No, s dugoročnog, jugoslavenskog stajališta, novu su državu opteretili nepremostivim slabostima koje su održavale trajnu krizu.

Nakon akta o ujedinjenju i dugotrajnih pregovora između političkih stranaka i regenta Aleksandra, imenovana je privremena vlada, a sazvan je i privremeni parlament. Vladu su činili ministri iz Srbije i iz područja koja su se dotada nalazila u Državi SHS. Privremeno narodno predstavništvo (zapravo privremenu skupštinu) činili su predstavnici izabrani prije rata u svim dijelovima zemlje, a svaka stranka njima je pridodala po nekoliko važnih ličnosti iz javnog života. Stekavši dojam da Hrvati u novoj državi imaju podređenu ulogu, Stjepan Radić i oni malobrojni izaslanici iz njegove stranke odbili su sudjelovati u radu Privremenog narodnog predstavništva, time postavljajući obrazac ponašanja koji će se održati čak i nakon što je prvim poslijeratnim izborima HPSS postao glavnim predstavnikom hrvatskog naroda.

Prema dogovoru političara Narodnog vijeća i srbijanske vlade koji su provedli ujedinjenje, središnja je vlada preuzela odgovornost za sve glavne državne poslove, dok su pokrajinske vlade koje su postojale 1. prosinca 1918. preuzele odgovornost za one aspekte javne uprave koji nisu prenijeti u nadležnost središnje vlasti. I u tome je Svetozar Pribićević, kojeg je većina srbijanskih političara smatrala stručnjakom za problematiku južnoslavenskih naroda koji su ranije bili pod austrougarskom vlašću, odigrao katastrofalnu ulogu u konsolidiranju nove države. Kao ministar unutarnjih poslova u prvome kabinetu nove Kraljevine, Pribićević je središnjoj vladi pridodao mnoge funkcije koje

su prema sporazumima trebale ostati u nadležnosti regionalnih vlasti. Njegova se politika toliko razlikovala od politike premijera Stojana Protića iz Narodne radikalne stranke (Radikalne stranke) da su stalni problemi do kojih je dolazilo između njih dvojice na koncu kulminirali ostavkom prvog kabineta nove države do koje je došlo u kolovozu 1919. godine.¹⁵ No ta prva izmjenjena kabineta tek je postavila nove norme ponašanja. Nova je država tijekom prve tri godine postojanja doživjela osam različitih kabineta.

Radić se energično protivio takvu razvoju situacije. Sazvao je izaslanike lokalnih organizacija HPSS-a iz Hrvatske i Slavonije u veljači 1919. u Zagrebu radi određivanja političkog pulsa seljaštva i pokazivanja novostečene snage stranke. Izaslanici su zaključili da će raditi na stvaranju Neutralne seljačke republike u Hrvatskoj, te početi prikupljati potpise za memorandum kojim će od sudionika mirovne konferencije u Versaillesu zatražiti potporu u tom nastojanju. Prema riječima kasnijeg vode stranke Vladka Mačeka za šest tjedana prikupili su 260.000 potpisa. Prvo ime na popisu bilo je njegovo. Vjerojatno zbog tog čina, jugoslavenska je vlada u ožujku 1919. zatočila Radića. Nije bilo konkretne optužnice, a nije izveden ni pred sud, nego su ga jednostavno držali u zatvoru. HSS je povjerio Mačeku upućivanje memoranduma i potpisa u Versailles, što je on i pokušao ostvariti uz pomoć talijanske vojne misije u Ljubljani.¹⁶ No, to što se pokušao poslužiti Talijanima bila je taktička pogreška, jer je čitav slučaj poslužio kao još jedan dokaz nejedinstva i slabosti nove jugoslavenske države, jačajući tako talijansku nepopustljivost u vezi s pretenzijama prema slovenskom i hrvatskome teritoriju. Da je došao do sudionika mirovne konferencije, memorandum bi potkopao nastojanja jugoslavenskog izaslanstva koje se borilo protiv talijanskih presizanja, te bi bio kontraproduktivan kad je riječ o stavovima američkog predsjednika Wilsona, koji se energično zauzimao za ostvarenje jugoslavenskih ciljeva.¹⁷ Na koncu se pokazalo da potpisi i nisu stigli do sudionika konferencije, ali su ukazali na veliku potporu koju je Radić uživao u Hrvatskoj. Tu potporu u istoj su mjeri potvrdili 1920. i izbori za Ustavotvornu skupštinu.

Radić je iz zatvora izašao u veljači 1920. godine. Nastavio je s političkim djelovanjem, ali je ponovno uhićen u ožujku zbog novog ispada protiv vlade, te je izveden pred sud. U kolovozu je osuđen na dvije i pol godine zatvora. Kazna nije odmah i potvrđena, no on je ostao zatočen. Međutim, kad su 28. studenoga 1920. održani izbori za Ustavotvornu skupštinu, izabran je za njezina člana, te je tako stekao parlamentarni imunitet i istog dana pušten na slobodu.¹⁸

Glavna zadaća Privremenog narodnog predstavništva bilo je donošenje proračuna i zakona za izbor Ustavotvorne skupštine. Potonji je donijet 3. rujna 1920. godine. Izbori su održani 28. studenoga, uz sudjelovanje čak 22 stranke, od kojih su mnoge bile regionalne ili zastupale posebne interese vrlo malih skupina. Od samog početka izborne su manipulacije išle na ruku

srpskim političkim strankama. Prije svega, prema zakonu o izborima, broj zastupnika pojedine pokrajine određivao se na temelju popisa stanovništva iz 1910. godine. No Srbija je zbog velikih gubitaka ljudstva u kasnijem ratovanju i zbog epidemije tifusa tako došla u povoljniji položaj, jer je stekla pravo na nerazmjerno velik broj zastupnika. Kao drugo, zbog odredaba mirovnih sporazuma s Austrijom (od 10. rujna 1919. godine) i Mađarskom (od 4. lipnja 1920. godine), a prema kojima su pripadnici brojne njemačke i mađarske manjine u Jugoslaviji mogli birati državljanstvo tih država, te su manjine do 1922. bile bez prava glasa, što je išlo u prilog Srbima u Vojvodini. Zbog toga je u različitim povijesnim područjima bilo velikih razlika između broja registriranih glasača i broja zastupnika dodijeljenih pokrajinama, kao i broja glasova po zastupniku različitih političkih stranaka. Tako su političke stranke – čije je biračko tijelo uglavnom bilo u Srbiji – dobile nerazmjerno velik broj zastupnika: u Vojvodini je za svakog izabranog predstavnika bilo registrirano u prosjeku po 3301 glasača, u Crnoj Gori 4337, u Sloveniji 5382, a u Srbiji 5642, dok ih je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo u prosjeku 6850, u BiH 7496, a u Dalmaciji 8092. Ukupan broj glasača koji su izišli na izbore i valjano glasali u slučaju svake od sedam vodećih stranaka, podijeljen s brojem zastupnika koje je svaka od stranaka stekla u Ustavotvornoj skupštini pokazuje slično favoriziranje Srbije. Tako je gotovo posve srpska Radikalna stranka dobila približno 3127 glasova po zastupniku, pretežito srpska Demokratska stranka 3472, pretežito srpska Zemljoradnička stranka 3887, svejugoslavenski KP 3426, Slovenska ljudska stranka (u koaliciji s malenom Hrvatskom pučkom strankom) 4121, HPSS 4612 i JMO 4620 glasova po zastupniku.¹⁹

U izborima za Ustavotvornu skupštinu, HPSS je dobio 52,6% ukupnih glasova na području Hrvatske i Slavonije, dok je ostalih deset stranaka dobilo ukupno 47,4% glasova. Među njima su samo tri – Demokratska stranka, Radikalna stranka i KP, osvojile i veći broj glasova i, naposljetku – mandata.²⁰ Štoviše, na tim je izborima HPSS, zahvaljujući programu, masovnoj mobilizaciji hrvatskog seljaštva, progonu vođe stranke, te tek uvedenom općem pravu glasa za muškarce, praktički eliminirao sve hrvatske stranke koje su na području Hrvatske i Slavonije djelovale prije 1918. godine.²¹ Od tih izbora, provedenih u studenome 1920, te na svim ostalim izborima u zemlji provedenima u međuratnome razdoblju, osim u studenome 1931, kad je listu s kandidatima mogla istaknuti samo jedna, vladina, stranka, HPSS je dobivao veliku većinu hrvatskih glasova. Zahvaljujući tome postao je autoritativnim predstavnikom hrvatskog naroda u razdoblju između dva svjetska rata.

Unatoč nazivu, Ustavotvorna je skupština imala tek ograničene ovlasti. Glavno pitanje, ustroj države – koja je pod dinastijom Karadorđevića bila monarhija – već je bilo riješeno sporazumom između srbijanske vlade i Jugoslavenskog odbora, te potvrđeno aktom o ujedinjenju 1. prosinca 1918. godine.

Iako je Kraljevina SHS bila ustavna monarhija, i dalje je ostala monarhijom u kojoj vladar u velikoj mjeri nadjačava moć parlamenta. Uvidjevši tu činjenicu, Radić i HPSS suzdržali su se od sudjelovanja u parlamentarnim konzultacijama i raspravama. Kad je u lipnju 1921. prihvaćen novi centralistički Ustav, nastavili su s odlučnom borbom protiv novog političkog sustava, no bez uspjeha. Takvom su politikom stekli animozitet regenta Aleksandra (koji je 16. kolovoza 1921. postao kraljem) i dominantnih srbijanskih političkih stranaka, kao i Svetozara Pribićevića, u velikoj mjeri odgovornog za prirodu, ustroj i djelovanje nove države.²² Do temeljne promjene u Radićevoj politici došlo je tek 1925. godine.

Različita prošlost pojedinih teritorijalnih i nacionalnih jedinica u novoj jugoslavenskoj državi, kao i njezin višenacionalni i viševjerski karakter iziskivali su federativno uređenje. Takva je namjera bila jasno izražena u Krfskoj deklaraciji, u odluci Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918, te Naputku zagrebačkog Narodnog vijeća od 24. studenoga 1918. godine izaslanstvu koje se spremalo poći u Beograd radi provođenja akta o ujedinjenju. Cilj je bio onemogućiti prihvaćanje ustava koji bi jednome od konstitutivnih naroda u novoj državi, nesumnjivo Srbima, omogućio da dominira nad ostalim narodima i vlada suprotno njihovim željama. Tako je Krfska deklaracija tražila „kvalificiranu većinu” koju će odrediti sama Ustavotvorna skupština i koja će biti nužna za prihvaćanje novog ustava, dok je Adresa Narodnog vijeća takvom „kvalificiranom većinom” smatrala dvotrećinsku većinu.²³

No dvije vodeće srbijanske političke stranke, Demokratska i Radikalna, te regent Aleksandar, zanemarili su povijesnu logiku i protucentralističke težnje većine južnoslavenskih naroda u područjima koja su dotada bila pod Austro-Ugarskom Monarhijom. Unatoč deklaracijama koje su se protivile centraliziranju, nesudjelovanju glavne hrvatske političke stranke u konzultacijama i raspravama u Ustavotvornoj skupštini, te nesudjelovanju ili suprotstavljenim glasovima još nekoliko stranaka – Slovenske ljudske stranke (vodeće slovenske stranke), pretežno srpske Zemljoradničke stranke i Komunističke partije – dvije dominantne srbijanske političke stranke, uz pomoć glasova stranke bosanskohercegovačkih Muslimana (Jugoslavenske muslimanske organizacije – JMO-a), stranke makedonskih Turaka (Džemijeta), te jedne male slovenske seljačke stranke, potpore osigurane konkretnim gospodarskim ustupcima, izglasale su 28. lipnja 1921. godine izrazito centralistički ustav. Od ukupno 419 zastupnika u Skupštini, njih 223 glasalo je za ustav, 35 protiv, dok su ostali bili suzdržani ili uopće nisu sudjelovali u glasanju. Zastupnici koji su glasali u prilog ustavu dobili su manje od polovice svih glasova na izborima. Tako čak ni glasovi manjih stranaka dobiveni posebnim ustupcima ne bi bili pomogli vlasti pod srbijanskom dominacijom da nije bilo početne prednosti dobivene nerazmjernom u broju glasova kojima su izabrani pojedini zastupnici.²⁴

Kao drugi najbrojniji narod u zemlji, nakon Srba, Hrvati su, s obzirom na najdužu kontinuiranu državnost, koliko god najveći dio vremena bila formalna, a ne stvarna, te uz snažan osjećaj za državno pravo i načelo samoodređenja, smatrali da su najoštećeniji centralističkim ustrojem vlade, te srpskom dominacijom u političkom i državnome životu. Smatrali su da su na taj način izgubili nacionalno dostojanstvo, identitet i tradiciju. Makedonci su prošli još i gore, jer su im uskraćeni i status naroda i jezik, te ih je državna vlast jednostavno smatrala Srbima iz južne Srbije. Nezadovoljni su bili i oni Crnogorci koji su željeli da se i dalje održe njihova država i dinastija. Osobito loše prošla je albanska manjina na području Kosova, gdje je zapravo činila većinu stanovništva, te u Makedoniji. Pripadnici velikih njemačkih, mađarskih i turskih zajednica također su bili nezadovoljni i sa strepnjom su gledali na budućnost. No unatoč mnogim nedostacima, nova je država, kao kulminacija pokreta za oslobođenje i ujedinjenje južnoslavenskih naroda nastalog još u 19. stoljeću, bila izrazit napredak u odnosu na uvjete u kojima su ti narodi živjeli do okončanja Prvoga svjetskog rata.

Pobjeda boljševika u Rusiji unijela je u redove srbijanske, a kasnije i jugoslavenske vlasti, velik strah. Srbija i carska Rusija održavale su bliske veze do 1917. godine, a velika sila niz je godina štitila malo balkansko kraljevstvo. Nova jugoslavenska država prihvatila je i dobro se ponijela prema tisućama bjeloruskih emigranata. Kad su se brojni bivši ratni zarobljenici iz jugoslavenskih dijelova nekadašnje Habsburške Monarhije počeli vraćati iz Rusije – a neki od njih bili su i potencijalni donositelji novih revolucionarnih ideja, poput, primjerice, Josipa Broza Tita – i kad su komunisti nakratko preuzeli vlast u Mađarskoj, strahovanja su se dodatno pojačala. Stoga su utemeljenje jugoslavenske Komunističke partije, te njezin uspjeh na lokalnim izborima provedenim u raznim pokrajinama u razdoblju od ožujka do kolovoza 1920. godine, kao i na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1920. godine, silno zabrinuli vladu.²⁵ Na prvospomenutim izborima, komunisti su osvojili većinu, ili relativnu većinu, u mnogim velikim gradovima, među njima i Beogradu i Zagrebu, dok su na potonjima bili treći po broju zastupnika i četvrti po broju osvojenih glasova. Nakon niza štrajkova pod vodstvom komunista, što je protumačila kao ugrožavanje sigurnosti zemlje, vlada je 30. prosinca 1920. izdala Obznanu kojom je zabranila Komunističku partiju i sve njezine organizacije. Uslijedilo je strogo provođenje nove odluke. Jedna stranačka frakcija reagirala je pokušajem atentata na regenta Aleksandra 28. lipnja 1921. godine, te mjesec dana kasnije (21. srpnja), atentatom na Milorada Draškovića, bivšeg ministra unutarnjih poslova i autora Obznane. To je dovelo do donošenja još strožih trajnih odredaba protiv te stranke u obliku Zakona o zaštiti države donijetog 2. kolovoza 1921. godine. Dva dana kasnije parlament je poništio

zastupnička prava 58 članova Komunističke partije.²⁶ Nakon toga stranku su napustili brojni dotadašnji pristaše, neki su se zbog straha odlučili na neaktivnost, dok su neki ostali aktivni u podzemlju, a neki se odlučili na odlazak u inozemstvo. Policijski doušnici infiltrirali su se u redove stranke, a policija je ubila i više aktivnih komunista.

Neprimjeren način na koji su dinastija Karađorđević, vodeće srbijanske političke stranke i mnogobrojni političari s područja – koja su ranije bila pod vlašću Habsburške Monarhije – ujedinili novu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom, zatim bezobzirnost kojom je prihvaćen centralistički ustav od 28. lipnja 1921. godine, pa nepoštivanje hrvatskih nacionalnih prava i interesa, nepriznavanje makedonske nacije, tek ograničeno poštivanje prava njemačke i mađarske manjine (a praktički potpuno nepoštivanje albanske) i mnoge druge negativne pojave onemogućile su istinsku konsolidaciju međuratne jugoslavenske države. Ti su momenti doveli i do pojave političkog iseljavanja. Više skupina emigranata, kao i njihovih bliskih suradnika koji su ostali u zemlji, odigralo je važnu ulogu u zemlji tijekom Travanjskog rata 1941, ali i nakon toga, u vrijeme okupacije, rata i revolucije. Upravo zbog toga sada ćemo ukratko iznijeti povijest političke emigracije s područja Jugoslavije u međuratnome razdoblju. Osvrnut ćemo se i na razvoj političke situacije u zemlji, a osobito na odnos Hrvata i Srba, daleko najvažniji i najteži unutarnjopolitički problem nove države, problem koji je u Drugom svjetskom ratu prerastao u krvavi sukob.

PRVI POLITIČKI EMIGRANTI

Manja skupina Hrvata – bivši časnici i dužnosnici upokojene Austro-Ugarske Monarhije, te poneki političar – odbila je koncem 1918. prihvatiti novu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, te se preselila u Austriju ili Mađarsku. Prva organizacija tih političkih emigranata bio je Hrvatski odbor, osnovan u svibnju 1919, sa sjedištem prvo u Grazu, potom u Beču, a kasnije, nakon učvršćenja režima regenta Miklósa Horthyja u Mađarskoj, u Budimpešti. Jedno vrijeme Odbor je u Mađarskoj imao i maleno paravojno krilo pod nazivom Hrvatska legija koje je kanilo ući u Hrvatsku u slučaju napada na Jugoslaviju ili izbijanja revolucije.²⁷

Iako su u početku bili jedinstveni, hrvatski politički emigranti ubrzo su se počeli razmimoilaziti po pitanju ideja i ciljeva. Jedna skupina, legitimisti, koju su uglavnom činili nekadašnji austrougarski časnici i dužnosnici, željela je obnoviti zajedničku državu na području Podunavlja čiji bi središnji dijelovi bili Austrija i Mađarska, po mogućnosti pod vlašću Habsburgovaca, a kojoj bi se priključila i Hrvatska. Tu su skupinu emigranata u Austriji predvodili bivši general pukovnik, barun Stjepan Sarkotić, te bivši potpukovnik Stjepan (Stevo) Duić. Sarkotić je bio posljednji čelnik pokrajinske vlasti u BiH pod vlašću Habsburške Monarhije, te je zagovarao rješenje jugoslavenskog problema unutar Monarhije koje bi zadovoljilo protrijalistički nastrojene Hrvate. Smatrao je da Srbi, zbog snažnog nacionalizma i dubokog utjecaja Srpske pravoslavne crkve, ugrožavaju Hrvate, koji su katolici i orijentirani prema Zapadu. Stoga zasebna država koja obuhvaća sve Južne Slavene prijeti hrvatskim interesima.²⁸

Budući da u Hrvatskoj nakon 1918. nije bilo gotovo nikakvih simpatija za Austro-Ugarsku, legitimisti – iseljenici nisu imali konkretniju potporu među stanovništvom Hrvatske. Iako je Duić tvrdio da ga je Radić ovlastio da djeluje u njegovo ime, za svoj je rad prihvaćao i novac nekadašnjeg cara Karla, koji je živio u Švicarskoj. Još jedan legitimistički nastrojeni emigrant, Emanuel (Manko) Gagliardi pružio je nakon povratka 1922. jugoslavenskim vlastima informacije o bivšim kolegama i o njima napisao pamflet.²⁹

Na čelu druge skupine političkih emigranata bio je Ivo Frank, jedini političar koji je uživao određeni ugled i u krugovima ranije hrvatske emigracije. Frank je 1918. u Hrvatskome saboru bio zastupnik Hrvatske stranke [državnog] prava. Bio je i sin ranijeg vođe te stranke, Josipa Franka, čiji je snažno izraženi antagonizam prema Srbima i jugoslavenskoj ideji utjecao na sina i oblikovao ga tako da je postao logičnim protivnikom nove jugoslavenske države. Iako je Frank veći dio izgnanstva proveo djelujući iz Mađarske, čini se da nije polagao osobite nade u obnovu velike države u Podunavlju, te je smatrao da spas Hrvatskoj može donijeti jedino Italija. Stoga je marljivo i bez prestanka pokušavao pridobiti potporu te zemlje. Ne bi li maksimalno iskoristio popularnost Stjepana Radića i njegovih republikanskih ideja u Hrvatskoj, Frank je tvrdio i da zagovara hrvatsku republiku, te da predstavlja i HSP i HRSS (preimenovani HPSS).

Najzanimljiviji Frankov i Gagliardijev potez tijekom te rane faze egzila bilo je potpisivanje dvaju sporazuma, 5. srpnja 1920, u Veneciji, s Giovannijem Giuriatijem i Giovannijem Hostom Venturijem, predstavnicima Gabriellea D'Annunzija, u to vrijeme uzurpatorom ovlasti i samoproglášenim zapovjednikom grada Rijeke.³⁰ D'Annunzio je zaključio sporazume, ali ih je navodno potpisao u ime Italije. Prvi je bio opći sporazum između predstavnika hrvatskih, albanskih, crnogorskih i antijugoslavenskih političkih emigranata i D'Annunzija kao pokrovitelja i osiguravatelja oružja, streljiva i novca. Potpisnici su se obvezali da će poduzeti usklađene političke i vojne operacije protiv Kraljevine SHS radi oslobađanja naroda koje Srbi navodno ugnjetavaju, te radi „vojnog zauzimanja čitavog srpskog teritorija“. Vojne operacije protiv nove kraljevine trebale su otpočeti u kolovozu 1920. godine, prvo u Crnoj Gori, potom u Albaniji i na koncu u Hrvatskoj.

Drugi sporazum trebao je stupiti na snagu nakon vojnog sloma nove kraljevine. Određivao je granice i odnose između Italije i nove „Hrvatske Republike“, kojoj je Italija jamčila priznanje i neutralnost. U sporazumu su se našle i odredbe o granici između Italije i nove „Slovenske Republike“, dođe li do njezina nastanka. U protivnom, granica će u cijelosti odgovarati onome što je dogovoreno Londonskim sporazumom. Prema tom dogovoru, Italija će pripojiti Istru, Rijeku i niz manjih otoka na sjevernom i srednjem Jadranu. Vodeći dalmatinski gradovi formirat će savez, ostati autonomnima, te služiti kao slobodne luke. Dalmacija s otocima, ali bez najvažnijih gradova, postat će neovisnom i neutralnom „Dalmatinskom Republikom“ s jamstvima Italije, a nakon utemeljenja „Hrvatske Republike“ plebiscitom će odlučiti hoće li ostati autonomnom ili se pridružiti toj novoj državi. Italija će moći vojno ojačati otoke i dalmatinske posjede koje je već zauzela prema Londonskom sporazumu i koje smatra nužnima za stratešku sigurnost, dok „Hrvatska Republika“ neće moći zadržati garnizone uz granicu s Italijom na udaljenosti manjoj od

50 kilometara. Kotorski zaljev, zaključeno je, postat će dijelom Crne Gore. U sporazumu su se na koncu našle odredbe i o međusobnoj zaštiti nacionalnih manjina u područjima obuhvaćenim novim dogovorom.³¹

Ti ekstravagantno kavalirski sporazumi između D'Annunzija i emigranata nisu imali nikakve izgleda za praktičnu provedbu. No, ipak pokazuju tipičan obrazac djelovanja političkih emigranata, nagovješćujući budući razvoj događaja. Politički emigranti često sve nade polažu u inozemne pokrovitelje i voljni su za stranu pomoć platiti vrlo visoku cijenu. Potezi hrvatskih nacionalista u izgnanstvu tijekom međuratnog razdoblja i, kao što ćemo vidjeti, Nezavisne Države Hrvatske u Drugom svjetskom ratu, više nego dobro ilustriraju upravo tu činjenicu.

Dani koje će D'Annunzio provesti na mjestu upravitelja Talijanske regencije Kvarnera (Rijeke) bili su odbrojani i prije sporazuma postignutih u srpnju 1920. godine. Vladu Francesca Nittija, koju D'Annunzio, kako je tvrdio, nije priznavao, u lipnju 1920. zamijenila je vlada Giovannija Giolittija, s grofom Carlom Sforzom na mjestu ministra vanjskih poslova. Sforza, koji je neko vrijeme bio talijanski poslanik pri srpskoj vladi, s pomirljivijih je pozicija nastupao prema novostvorenoj jugoslavenskoj državi nego ostali talijanski političari. Pregovori između dviju zemalja, koji su se do tog trenutka nalazili u slijepoj ulici, odmah su obnovljeni, te je 12. studenoga 1920. potpisan Rapalski ugovor. Italija je zadržala područje Kanala, slovensko primorje, Trst, Istru te otoke Cres, Lošinj i Uniye na sjevernome Jadranu. Međutim, ugovorom je stekla tek simboličan dio Dalmacije u odnosu na obećanja iz Londonskog sporazuma, tj. samo grad Zadar i otoke Lastovo i Palagružu, u središnjoj Dalmaciji. Rijeka je trebala postati tampon-državom između dviju zemalja. D'Annunzio i njegovi ljudi bili su prisiljeni napustiti grad potkraj 1920. godine.

Rapalski ugovor bio je vrlo nepovoljan za Jugoslaviju, jer je gotovo pola milijuna Hrvata i Slovenaca, prema ugovoru, završilo u Italiji. No, Francuska i Velika Britanija požurivale su Jugoslaviju da potpiše sporazum. Mirovni ugovori s Austrijom, Mađarskom i Bugarskom već su bili zaključeni, a unutarnjo-politička situacija bila je složena i teška. S obzirom na okolnosti, više se nije moglo postići. Zbog talijanske opstrukcije, Rijeku nije bilo moguće organizirati kao zasebnu državu, pa je, prema talijansko-jugoslavenskome sporazumu od 27. lipnja 1924. godine, postala dijelom Italije.

Obje skupine prvih emigranata imale su veze i u Hrvatskoj, no ti su ljudi, uz jednu iznimku, bili praktički beznačajni. Iznimka je bio navodno prorepublikanski Milan Sufflay, poznati medievist i albanolog, kome su političke ideje koncentrirane na Hrvatsku, ali vrlo nestalne, donijele i određeni publicitet na domaćem planu. Sufflay je 1921. zbog špijuniranja i povezanosti s hrvatskim emigrantima osuđen na tri godine zatvora. Zbog toga je ostao bez profesure na Zagrebačkom sveučilištu, a onemogućeno mu je i iseljavanje radi preuzimanja

ličnog posla u Budimpešti. Nakon toga živio je od novinarstva i uglavnom putovao na samim rubovima političkih događanja u Hrvatskoj, sve dok ga u veljači 1931. u Zagrebu nije ubila policija.³²

Osim hrvatskih legitimista i navodnih republikanaca, nakon formiranja nove jugoslavenske države u emigrantskim se krugovima pojavilo još nekoliko nacionalističkih skupina. Najvažniji su bili makedonski emigranti aktivni u Bugarskoj, te u manjoj mjeri u Austriji i Italiji. Bilo je i nešto mađarskih emigranata iz Vojvodine, albanskih emigranata s Kosova i iz zapadne Makedonije aktivnih u Albaniji, te crnogorskih pristaša nekadašnje dinastije koji su djelovali u Italiji. Sve su te skupine bile nezadovoljne nekim od aspekata političke situacije u jugoslavenskoj državi, te su djelovale protiv postojećeg političkog sustava. Razloge za postojanje te raznolike političke emigracije već smo pobrojali: centralistički ustav, srpska dominacija, okrutni progoni političkih protivnika te postojanje mnogobrojnih nacionalnih manjina koje su polagale nadu u matične zemlje. Budući da su Jugoslaviju uglavnom okruživale revizionističke države (osim Grčke i Rumunjske), nezadovoljne granicama uspostavljenim mirovnim sporazumima potpisanim nakon 1918. godine, a od kojih je svaka pretendirala na različite dijelove jugoslavenskog teritorija, emigranti su pronalazili potporu u jednoj ili više susjednih zemalja.

I na koncu, jugoslavenska komunistička emigracija pojavila se kao posljedica zabrane Komunističke partije i primjene iznimno represivnih mjera protiv njezinih pristaša. Većina komunističkih emigranata otišla je u Sovjetski Savez (gdje su stotine i stotine izgubili živote u staljinističkim čistkama), no neki su djelovali iz Praga i Beča, te, u pojedinim razdobljima, iz Pariza.

Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća političke prilike u Jugoslaviji bile su sve gore, što je obeshrabrivalo legitimiste i republikance u emigraciji. Zanimljivo je primijetiti da je i sam Radić od srpnja 1923. do kolovoza 1924. boravio u inozemstvu, u traženju potpore za hrvatske ciljeve, no bez uspjeha. Nekoliko mjeseci nakon što se vratio kući, okolnosti su ga nagnale na sklapanje primirja s Beogradom. Osim što je upućivala memorandume stranim vladama i ponešto radila na propagandi, izvorna hrvatska politička emigracija postala je vrlo pasivna. U Jugoslaviji je sredinom 1928. i početkom 1929. došlo do pojava koje su izazvale novi val političke emigracije. Dvije najvažnije nove emigrantske skupine bili su hrvatski nacionalisti – ustaše, koji su se po karakteru i brojnosti posve razlikovali od ranijih pripadnika hrvatske političke emigracije – te komunisti. Budući da ćemo se potonjima temeljitije baviti u trećem svesku ove knjige, ovdje ćemo se koncentrirati isključivo na ustaše. No da bismo objasnili nastanak i prirodu tih novih emigranata, prvo moramo ukratko opisati razvoj unutarnjopolitičkih događaja dvadesetih i početkom tridesetih godina, a osobito ključan odnos države pod srpskom dominacijom i Hrvata.

POLITIČKI DOGAĐAJI OD 1923. DO 1934. GODINE

Nakon što je vlada koncem 1920. i ponovno u kolovozu 1921. zabranila KP, aktivnosti Stjepana Radića i HRSS-a postale su najtežim unutarnjopolitičkim problemom nove države. Na izborima održanima 18. ožujka 1923. godine ta je stranka polučila još veći uspjeh nego na izborima za Ustavotvornu skupštinu, privukavši 473.773 glasova, u odnosu na 250.590 glasova 1920. godine. Ohrabren takvim rezultatima, Radić je pojačao napade na postojeći politički sustav. Početkom ljeta 1923. pojavile su se glasine da bi ga vlasti ponovno mogle uhititi. Da bi to izbjegao, 21. srpnja pobjegao je u Mađarsku, a zatim otišao u Beč, pa Pariz i na koncu London, zalažući se za ostvarenje hrvatskih ciljeva. No, kako nigdje nije naišao ni na razumijevanje ni na potporu, vratio se u Beč.

Nakon više poziva koje mu je uputio sovjetski komesar za vanjske poslove Georgij V. Čičerin, Radić je otputovao u Moskvu početkom lipnja 1924. Ondje se sastao s Čičerinom i još nekolicinom sovjetskih dužnosnika, a, što je bilo najvažnije, 1. srpnja 1924, s HRSS-om pristupio je Seljačkoj internacionali koju su predvodili komunisti. Komunistička internacionala (Komintern), koja je djelovala kroz Seljačku internacionalu, nesumnjivo je pomoću Radića i njegove stranke željela steći veći utjecaj na seljačke mase u Hrvatskoj i ostalim dijelovima Jugoslavije. Bez suradnje seljaka, komunisti nisu imali izgleda za pobjedu na Balkanu. Osim toga, komunisti su vjerojatno tražili način na koji bi Jugoslaviju podijelili na niz nacionalnih boljševičkih republika, što je u srpnju 1924. i postalo ciljem Kominterne.³³ S druge strane, Radić je, kako se čini, smatrao da će povezanošću sa SSSR-om i Seljačkom internacionalom ojačati položaj u odnosu na Beograd. Parlamentarni zastupnici HRSS-a potvrdili su, 3. kolovoza 1924, Radićevu odluku o pristupanju stranke Seljačkoj internacionali, a ubrzo zatim Radić se vratio kući.³⁴

Međutim, s obzirom na negativan stav vlasti i javnosti u Jugoslaviji i zapadnoj Europi prema boljševičkoj Rusiji, Radić i stranka ubrzo su uvidjeli da je odlazak u Moskvu bio pogreška. Iako je HRSS pristupio Seljačkoj internacionali, Radić je ipak bio dovoljno oprezan, te je inzistirao na tome da stranka zadrži vlastiti program. Osim toga, stranka nije uputila predstavnike u Seljačku

internacionalu. No, štetu više nije bilo moguće popraviti. Koraci koje je Radić poduzeo u Moskvi stranku su stajali simpatija na zapadu, a jugoslavenskoj su vlasti pružili priliku da protiv njega i stranke primijeni antikomunističke zakone. Vlada je i službeno raspustila stranku 1. siječnja 1925, navodno zbog članstva u Komunističkoj internacionali, zabranila joj održavanje skupova i izdavanje publikacija, zaplijenila arhivu, te optužila i zatvorila Radića i još petoricu stranačkih vođa.³⁵

Međutim, vlada nije zabranila sve stranačke aktivnosti. Stranka je sudjelovala na parlamentarnim izborima 8. veljače 1925. i ponovno ostvarila velik uspjeh, dobivši 545.466 glasova i 67 od 315 zastupničkih mjesta u Narodnoj skupštini.³⁶ Vlada je raspravljala o mogućnosti poništenja izbora zastupnika te stranke, na temelju antikomunističkih zakona, no ipak se nije odlučila na taj korak. U međuvremenu, uvidjevši da su njegova nastojanja u inozemstvu bila posve bezuspješna i da beogradska vlada ima punu potporu Britanije i Francuske, Radić se odlučio za zaokret od 180 stupnjeva. Zahvaljujući velikome bloku zastupnika u novome sazivu Narodne skupštine, njegova je stranka postala važnim potencijalnim partnerom za neku od dviju dominantnih srpskih političkih stranaka, tj. za radikale ili demokrate. Sporazum s Radićem radikalima bi donio većinu u Narodnoj skupštini, a demokratima snažnu bazu za većinu u kojoj bi se našli i slovenski klerikalci i JMO. Radić je zapravo još u travnju 1923. postigao preliminarni dogovor s predstavnicima Radikalne stranke. No, održavao je kontakte i s ostalim strankama, kao i s nekolicinom srbijanskih političara koji su uživali kraljevo povjerenje.³⁷ Na koncu, 25. ožujka, za boravka u zatvoru, Radić je preko svojih predstavnika sklopio formalni sporazum o suradnji s vođama parlamentarne oporbe, Ljubomirom Davidovićem iz Demokratske stranke, Antonom Korošecom iz Slovenske ljudske stranke, te Mehmedom Spahom iz Jugoslavenske muslimanske organizacije, u cilju koordiniranog djelovanja protiv vlade, nad kojom su nadzor imale Pašićeva Radikalna stranka i Pribićevićeva Samostalna demokratska stranka. Dva dana kasnije, 27. ožujka 1925, Radićev nećak Pavle Radić, potpredsjednik HRSS-a, u Narodnoj skupštini pročitao je deklaraciju kojom je ta stranaka priznala dinastiju Karađorđevića i ustav iz lipnja 1921, te odbacila republikanska načela (pa čak i riječ „republikanska” iz vlastitog naziva) i izrazila spremnost da sudjeluje u parlamentarnome životu, ali i najavila nakanu da djeluje s ciljem provođenja ustavnih reforma.³⁸ Iako je naložio donošenje te deklaracije, Radić je istovremeno istraživao i mogućnost stvaranja koalicijske vlade s Radikalnom strankom. Zbog toga su četiri mjeseca kasnije, 18. srpnja 1925, radikali po kratkom postupku kao koalicijske partnere odbacili Pribićevića i Samostalnu demokratsku stranku, te ušli u koalicijsku vladu s HSS-om. Radić i njegovi kolege pušteni su iz zatvora, a 17. studenoga iste godine Radić je ušao u kabinet kao ministar školstva. No, bila je to vrlo slabašna koalicija. Prema

riječima samog Radića, njegova stranka nije bila u vladi, nego joj je bila „prijedružena”. Radića su istisnuli iz kabineta 15. travnja 1926. godine, u biti zbog toga što je kolege radikale i njihove prijatelje optužio za korupciju. Koalicija se na koncu raspala 1. veljače 1927. godine. Radikalna stranka ostala je na vlasti u novoj koalicijskoj vladi sa Slovenskom ljudskom strankom. Nakon toga, parlamentarna je oporba u velikoj mjeri zaoštrila napade na vladu, optužujući je ponajviše za korupciju.³⁹

Izbori održani 11. rujna 1927. nisu izmijenili odnose među raznim političkim strankama. Međutim, HSS, bilo zbog neuspješne suradnje s radikalima, bilo zbog privremenog odustajanja od protivljenja vladi u Beogradu, ili i zbog jednog i drugog, dobio je trećinu manje glasova nego na izborima 1925. godine. Tijekom narednih mjeseci među oporbenim je strankama najvažniji događaj bilo zaključenje (10. studenoga 1927. godine) sporazuma između Radićeva HSS-a i Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke, koje su tako stvorile Seljačko-demokratsku koaliciju (SDK), iako su obje stranke nastavile postojati i zasebno. Za Pribićevića, koji je do 1925. bio jedan od najodlučnijih zagovornika i branitelja nesmiljenog centralizma i nepopustljive vladine politike, pa time i jednog od glavnih Radićevih neprijatelja, to je bio i potpuni zaokret i izraz potrebe hrvatskih Srba. Pribićević je dotada već izgubio dobar dio vjere u organizaciju i administraciju nove jugoslavenske države, te je s Radićem namjeravao tražiti temeljitu reorganizaciju državne vlasti. Rasprave u Narodnoj skupštini, kao i polemike i prijetnje u medijima iz dana u dan postajale su sve žešće.⁴⁰

SDK je sudjelovao u parlamentarnome radu do 20. lipnja 1928. godine. Tog je dana tijekom zasjedanja Narodne skupštine srpski zastupnik, pripadnik Radikalne stranke, Puniša Račić, čovjek sumnjive prošlosti, ali navodno povezan s Dvorom, ustrijelio i ubio dvojicu zastupnika HSS-a, Pavla Radića i Đuru Basaričeka, te ranio još trojicu, među njima i Stjepana Radića, koji je od zadobivenih rana umro šest tjedana kasnije. Više pojedinaca u Srbiji dotada je prijetilo Radiću, a prijetnje su se pojavljivale čak i u novinama koje su imale potporu premijera Velje Vukićevića.⁴¹ Osim njih, bilo je i drugih koji su željeli ukloniti Radića iz javnog života. Malobrojna ali glasna Hrvatska pučka stranka, stranka hrvatskih klerikalaca, protivila mu se ne samo zbog snažno izraženog antiklerikalizma, nego i zbog njegovih panslavenskih ideja i jer je prethodne godine počeo surađivati sa Svetozarom Pribićevićem, vođom hrvatskih Srba.⁴²

Nakon tragedije, SDK se povukao iz Narodne skupštine, zahtijevajući ostavku vlade, raspuštanje parlamenta i nove izbore. Kabinet je doista podnio ostavku, pa je sastavljena nova vlada, na čelu s Antonom Korošcem, katoličkim svećenikom, vođom Slovenske ljudske stranke i jedinim nesrbinom koji se našao na premijerskoj funkciji (četiri mjeseca) tijekom međuratnog razdoblja. Jedini Hrvat među ministrima u njegovu kabinetu bio je Stjepan Barić, čelnik

Hrvatske pučke stranke, tijesno povezane s Koroščevom strankom. No vlada nije raspustila Narodnu skupštinu i nije raspisala nove izbore.

Predstavnici SDK donijeli su u Zagrebu 1. kolovoza 1928. rezoluciju koja je pokazala koliko su atentati presudno djelovali na javno mnijenje u Hrvatskoj. Koalicija je ustvrdila da ponovno sazvana nepotpuna Narodna skupština u Beogradu ne može donositi odluke koje će imati zakonsku snagu za čitavu državu, što se osobito odnosilo na odluke financijske prirode, te da niti jedna odluka neće obvezivati izvan Srbije, a osobito se neće odnositi na Hrvatsku. U rezoluciji se nadalje navodilo da su Hrvatska i Crna Gora, kao i sve ostale pokrajine s predstavnicima u Narodnome vijeću 1918. godine, u savez s Kraljevinom Srbijom ušle ne odričući se svojih povijesnih država i nacionalnog identiteta u korist nove države, već se Srbija poslužila aktom ujedinjenja od 1. prosinca 1918. i Ustavom od 28. lipnja 1921. i na taj način uspostavila prevlast nad ostalim dijelovima zemlje. Na koncu, budući da su atentati u parlamentu razorili javnu potporu postojećoj državi, Koalicija se zarekla da će zapodjenuti odlučnu borbu kako bi postigla novu državnu organizaciju na temeljima potpune ravnopravnosti svih povijesnih i narodnih entiteta.⁴³ Ubojstvo u Narodnoj skupštini zapravo je označilo svršetak parlamentarne vlasti u međuratnoj Jugoslaviji. Pod kraljevskom diktaturom koja je uslijedila tridesetih godina 20. stoljeća izbori za dva parlamentarna doma bili su prava lakrdija.

Početkom srpnja 1928, neposredno prije nego što su Radića iz beogradske bolnice prebacili u Zagreb, kralj Aleksandar iznio je pred Pribićevićem i jednim slovenskim političarom poprilično nevjerojatnu tvrdnju, ustvrdivši kako je nemoguće surađivati s Hrvatima, te kako Hrvati i Slovenci, ako žele, mogu odmah dobiti zasebne države. Činilo se da je kralj voljan amputirati dio zemlje, čime bi nastali Velika Srbija, te nepotpuna Hrvatska i Slovenija. No SDK je u cijelosti odbacio takve ideje.⁴⁴

Tragedija koja se dogodila u Narodnoj skupštini, te Radićeva smrt 8. kolovoza 1928. u hrvatskoj su javnosti izazvali tugu i ogorčenje. Vladko Maček, koji je na čelu HSS-a naslijedio Radića, kasnije je ovako pisao o kriznoj situaciji:

Atentati koji su se 20. lipnja dogodili u beogradskoj Narodnoj skupštini, kao i Radićeva smrt koja je uslijedila uvukli su Hrvatsku u neopisivo stanje uzrujanosti, u tolikoj mjeri da se smatralo da je oružana pobuna neizbježna... Učinio sam sve što je bilo u mojoj moći da spriječim otvorenu pobunu, koja je prijetila ne samo u Zagrebu, nego širom Hrvatske. To nisam učinio tek zbog Radićevih želja i vlastitih miroljubivih sklonosti, nego i zbog toga što bi bilo krajnje suludo dopustiti da politička borba skrene i na područje na kojem bismo se nedvojbeno pokazali slabijom stranom.⁴⁵

Srećom, u Hrvatskoj se očuvao mir.

Tijekom sljedećih nekoliko mjeseci, uz krnju Narodnu skupštinu pod utjecajem lipanjske tragedije, silno narušeni ugled i autoritet kabineta, te kritično političko stanje u Hrvatskoj, kriza vlasti dodatno se produbila. Kad je premijer Korošec 28. prosinca 1928. podnio ostavku, kralj je pokrenuo konzultacije o formiranju nove vlade s vođama raznih političkih stranaka, pa tako i dvojicom predsjednika SDK. Oni su ga izvijestili da krizu nije moguće riješiti bez „reorganizacije državnog sustava”, demokratske organizacije koja će zadovoljiti hrvatske zahtjeve. No, kralj je imao drukčije planove te je 5. siječnja 1929. izdao zlokobnu izjavu u kojoj je stajalo da krizu nije moguće riješiti uz postojanje parlamentarnog režima. Sutradan je, uvjerivši se u potporu oružanih snaga i policije, kao i brojnih važnih srbijanskih političara, ukinuo ustav iz 1921, zabranio djelovanje svih političkih stranaka, te uveo osobnu diktaturu. Na čelu novog kabineta našao se general Petar Živković, jedan od savjetnika u koje je kralj imao najviše povjerenja i dotada zapovjednik Kraljevske garde. U kabinetu se našla i nekolicina važnih srpskih i slovenskih političara, nekolicina apolitičnih hrvatskih stručnjaka, nekoliko predstavnika manjih političkih skupina, a kasnije i niz disidenata i iz HSS-a i iz Samostalne demokratske stranke. Hrvatska seljačka stranka u početku je kraljevu osobnu vladavinu prihvatila kao prvi korak u cilju reorganizacije države u duhu rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928. i Mačekovih prijedloga koje je kralju iznio tijekom audijencija 4. i 5. siječnja 1929. godine. Međutim, pokazalo se da je riječ o pogrešnome tumačenju, tek plodu njihovih pustih želja. Kralj je ubrzo pokazao da ga zanima ostvarenje neograničene osobne vlasti i zaštita interesa vladajuće srbijanske elite, a ne reorganiziranje države na način koji bi odgovarao hrvatskim zahtjevima. Obje stranke iz Koalicije uskoro su se počele otvoreno protiviti novom režimu.⁴⁶

Razvoj političke situacije potkraj dvadesetih godina 20. stoljeća, događaji koji su kulminirali ubojstvom hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini i uvođenjem osobne diktature kralja Aleksandra, prouzročili su nakon 1928. godine novi val hrvatske političke emigracije. Da nije bilo tih događaja, dotadašnja hrvatska emigracija, koju su predvodili Sarkotić, Duić i Frank, jednostavno bi usahla. No, sve što se događalo koncem dvadesetih godina hrvatskim je političarima pokazalo da uobičajena parlamentarna politika ne može dovesti do zadovoljavajućeg rješenja hrvatskog pitanja. Vođe HSS-a zbog novonastale su situacije bili izvan sebe od bijesa i frustriranosti, no zbog izrazito pacifističke i humanitarne naravi stranačkog programa nisu se priklonili taktičkoj primjeni sile. U nadi da će ciljeve uspjeti ostvariti miroljubivim sredstvima, dvojicu važnih dužnosnika – glavnog tajnika Jurja Krnjevića i jednog od potpredsjednika stranke, Augusta Košutića – u kolovozu 1929. uputili su u inozemstvo, da se za hrvatsku stvar zalažu u europskim prijestolnicama i da hrvatsko pitanje održavaju u svijesti zapadne javnosti. Međutim, jedan manji

broj Hrvata, osobito mladih, izloženih frankovačkoj i katoličkoj klerikalnoj ideologiji. iz tih je događaja izvukao drukčije zaključke. Oni su se tada počeli protiviti jugoslavenskoj državi, ili su pojačali dotadašnje protivljenje, budući da je u njihovim očima bila simbol srpske dominacije, te su se počeli predano boriti za neovisnu hrvatsku državu. Bili su voljni služiti se zavjereničkim i terorističkim metodama, te prihvatiti pomoć bilo koje strane sile, bez obzira na cijenu. To je dovelo do nastanka hrvatskog oslobodilačkog pokreta, odnosno Hrvatske revolucionarne organizacije (Ustaša). Utemeljio ga je, godine 1932, Ante Pavelić, četrdesetogodišnji odvjetnik, potpredsjednik minijature Hrvatske stranke prava, član zagrebačkog Gradskog vijeća, te u razdoblju od rujna 1927. do siječnja 1929. zastupnik u Narodnoj skupštini u Beogradu. Nakon uvođenja diktature napustio je zemlju i ubrzo postao vođom novih hrvatskih političkih emigranata. No, prije nego što se pozabavimo njihovim djelovanjem, opisat ćemo razvoj političke situacije u zemlji neposredno nakon uvođenja novog režima.

Kralj je Aleksandar zemlju službeno nazvao Jugoslavijom 3. listopada 1929, te je podijelio na devet regija (banovina) i Beogradsku oblast, umjesto dotadašnje 33 oblasti. Zahvaljujući lukavom prekrajanju unutarnjih granica, u šest banovina i u Beogradskoj oblasti većinu stanovnika činili su Srbi, dok su u jednoj gotovo isključivo živjeli Slovenci.

Kralj je htio dokinuti ili odvojiti oporbu od starih političkih stranaka koje nije mogao pridobiti, a to se osobito odnosilo na dvojicu predsjednika Seljačko-demokratske koalicije, Mačeka i Pribićevića. Vlada je u travnju 1930. naredila Mačekovo uhićenje, te ga optužila za financiranje terorističkih aktivnosti malene skupine hrvatske mladeži, povezujući ga na taj način s hrvatskim političkim emigrantima. Dok je boravio u zatvoru, kraljevi su posrednici Mačeku predlagali da se prestane odupirati vladi, no sve je bilo uzaludno. Od velike skupine ljudi koji su u lipnju izvedeni pred sud s Mačekom, trinaest osoba osuđeno je na dugotrajne zatvorske kazne, dok je njih deset, a među njima je bio i Maček, oslobođeno zbog nedostatka dokaza. U listopadu 1930. Mačeku je dopušteno da zbog zdravstvenih razloga otputuje u Čehoslovačku. Na proputovanju kroz Austriju vidio se ne samo s predstavnicima vlastite stranke koji su se na Zapadu zalagali za hrvatsku stvar, nego i s pripadnicima stare hrvatske emigracije, među njima i generalom Sarkotićem, te vođom nove hrvatske emigracije, Antom Pavelićem.⁴⁷

Režim je poduzeo korake i protiv drugog predsjednika Seljačko-demokratske koalicije, Svetozara Pribićevića – u svibnju 1929. zatočili su ga u južnosrbijansko selo Brus. Zbog bolesti su ga nakon šest mjeseci prebacili u beogradsku bolnicu čiji je jedan dio poslužio kao zatvor namijenjen samo njemu. Ondje je ostao više od godine i pol. Da ga ne bi vratili u Brus, Pribićević je započeo štrajk gladu, te je zatražio da ga zbog zdravstvenih razloga puste u

Čehoslovačku. Pod pritiskom vlasti iz Praga i Pariza, vlada je na koncu dala pristanak, te je 23. srpnja 1931. Pribićević otputovao u Prag. Ondje je proveo dvije godine, a potom još tri u Parizu. U proljeće 1936. vratio se u Prag, gdje je u rujnu umro od karcinoma pluća.⁴⁸

Zbog narušena zdravlja i poteškoća u održavanju komunikacije s Jugoslavijom, kao i uspjeha koje je kralj Aleksandar postizao na području onemogućavanja i pridobivanja velikog broja njegovih bivših kolega, Pribićevićeva je politička aktivnost u inozemstvu bila ograničena. No ipak je u Parizu 1933. napisao i objavio *Diktaturu kralja Aleksandra*, knjigu u kojoj je napao jugoslavenski politički sustav i osobito kralja Aleksandra, osobno ga okrivivši za sve političke devijacije i nedaće koje je zemlja doživjela nakon 1918. Prema Pribićeviću, Akt o ujedinjenju od 1. prosinca 1918, prihvatanje Ustava u lipnju 1921, te politika koja se temeljila na tim dokumentima, bili su odreda pogrešni. Zemlju treba obnoviti na temeljima deklaracije Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. godine. Hrvatsko pitanje za Pribićevića je bilo ključno političko pitanje u Jugoslaviji, a rješenje je, po njemu, ležalo u stvaranju federativne republike.⁴⁹ I premda je točno da je kralj Aleksandar u velikoj mjeri bio odgovoran za razvoj političkih događaja tijekom vladavine, točno je i da je u razdoblju od 1918. do 1925. Pribićević snosio velik dio odgovornosti za pogoršanje situacije u vezi s hrvatskim pitanjem. U knjizi nigdje ne spominje vlastitu krivnju.

Kralj je odobrio ustav, koji je pomno čuvao sve njegove diktatorske ovlasti, u rujnu 1931. Nizom zakona i dekreta u istome mjesecu vlada se pripremila za izbore, uz otvoreno glasanje, članova dvaju parlamentarnih domova. No, stranačke su aktivnosti bile toliko ograničene da je jedino vladina stranka mogla sudjelovati na izborima 8. studenoga 1931. godine. Zahvaljujući novim namerama, kraljevska je diktatura stekla privid ustavnog i parlamentarnog legitimiteta. Međutim, u stvarnosti se nije promijenilo gotovo ništa.⁵⁰

Nakon donošenja Ustava, vođe nekadašnjih političkih stranaka koje kralj nije smijenio pokušale su ponovno aktivirati svoje organizacije. Važan korak u tom smjeru bio je tajni susret vodstva Seljačko-demokratske koalicije od 5. do 7. studenoga 1932. u Zagrebu. Skupina je izdala rezoluciju poznatu pod nazivom Zagrebačke punktacije u kojoj je osudila režim i njegovu politiku, te istaknula političke zahtjeve Koalicije. Glavni je zahtjev bio poništenje svih temeljnih političkih odluka države, od akta o ujedinjenju od 1. prosinca 1918, te obnova na temelju federalističkih i demokratskih načela, kako bi svi narodi i povijesni entiteti uživali ravnopravnost sa Srbima i Srbijom. Na tom se skupu Samostalna demokratska stranka izjasnila u prilog federalnog uređenja. I druge su oporbene stranke ubrzo izdale slične izjave. Zagrebačka rezolucija izazvala je snažnu negativnu reakciju vlade, no do uhićenja i optužnice protiv Mačeka, na temelju Zakona o zaštiti države, došlo je tek tri mjeseca kasnije.

Vlada je rezoluciju željela prikazati kao plod hrvatskog separatizma. Maček je izveden pred sud i 29. travnja osuđen na tri godine zatvora.⁵¹

Dok je Maček bio u zatvoru, potpredsjednika stranke Josipa Predavca ubila je kako se čini, policija. Još dvojica vodećih ljudi stranke, Krnjević i Košutić, bili su u izgnanstvu, dok je Ivan Pernar jedan od vodećih članova stranke koji je u lipnju 1928. ranjen u Narodnoj skupštini, također bio u zatvoru. Nekolicina bivših stranačkih zastupnika, koje je kralj uspio pridobiti na svoju stranu, sad su služili novome režimu. Tako je Hrvatska seljačka stranka ostala bez autoritativnog vodstva, a upravo je to bilo stanje koje je vlada čitavo vrijeme i priželjkivala. Maček je iz zatvora tajno uputio sljedbenike da se posavjetuju s Antom Trumbićem, veteranom među hrvatskim političarima, da po potrebi traže upute, iako je on stranci pristupio tek nekoliko godina ranije.⁵² Upravo je Trumbić napisao radnu verziju Zagrebačkih punktacija.

Potkraj Mačekova boravka u zatvoru kralj Aleksandar s njim je održavao kontakt preko Ivana Šubašića, odvjetnika i bivšeg zastupnika HSS-a koji je, kao dobrovoljac na Solunskoj fronti u Prvom svjetskom ratu, uživao povjerenje Dvora. Kralja su najviše zanimali Mačekovi stavovi o hrvatskom pitanju. Čini se i da je Mačeku obećao da će još jednom razmotriti čitavu hrvatsku problematiku, čim se vrati s državničkog posjeta Francuskoj u listopadu 1934. godine. No ubijen je upravo na početku tog posjeta.⁵³ Atentat je bio najzloglašeniji čin ustaške emigracije, čijim ćemo se djelovanjem pozabaviti u nastavku teksta.

USTAŠKI POKRET DO 1941. GODINE

Ustaški pokret utemeljio je 1932. Ante Pavelić, vodeći hrvatski nacionalist. No Pavelićevo protujugoslavensko djelovanje počelo je mnogo ranije. Dok je kao član zagrebačkog Gradskog vijeća u lipnju 1927. putovao u Pariz na međunarodni skup predstavnika gradskih vlasti, prvo se zadržao u Beču. Tamo se sastao s generalom Sarkotićem i njegovim prijateljima, a oni su mu organizirali, nakon boravka u Parizu, sastanak s predstavnikom talijanskog Ministarstva vanjskih poslova u Rimu. Približno u isto vrijeme, Ivo Frank u Budimpešti je talijanskome poslaniku predao memorandum po sadržaju sličan sporazumu koji su on i Gagliardi 5. srpnja 1920. u Veneciji potpisali s D'Annunzijevim predstavnicima. U memorandumu je iznio ciljeve hrvatskih nacionalista i zatražio talijansku pomoć u njihovoj borbi protiv Jugoslavije, te utemeljenje neovisne hrvatske države. Znalo se da Italija potpomaže druge revizionističke snage u Podunavlju i na Balkanu, djelujući protiv Jugoslavije ne samo na vlastitim granicama i na Jadranu, nego i preko Albanije, koja je svojatala Kosovo i zapadnu Makedoniju, te Bugarske, koja je pretendirala na veći dio jugoslavenske Makedonije. Hrvatski su nacionalisti stoga s pravom smatrali da će Talijani s naklonošću prihvatiti njihov memorandum.

Susret Pavelića i predstavnika talijanskog Ministarstva održao se sredinom srpnja 1927. u Rimu. Pavelić je sugovorniku uručio priručnik memoranduma koji je Frank upravo bio predao talijanskome veleposlaniku u Budimpešti, a koji je u velikoj mjeri nagovijestio događaje 1941. godine. Iako se činilo da je cilj dokumenta bio pridobiti Talijane da pomognu hrvatskoj borbi za neovisnost, Hrvati su u njemu formulirali uvjete prema kojima je Hrvatska praktički trebala postati talijanskim protektoratom. U zamjenu za talijansku pomoć, hrvatski emigranti prihvatili su niz općih načela i čitav sklop konkretnih obaveza. Složili su se da jadranski narodi – Hrvati, Crnogorci i Albanci – u suglasju s Talijanima trebaju riješiti problem istočnog Jadrana. Priznali su talijansku dominaciju na Jadranu i talijansko pravo da provodi kulturni utjecaj i u zamjenu za industrijske proizvode iskorištava obilna prirodna bogatstva Balkana. Na koncu, „Hrvati su bili spremni prilagoditi se talijanskoj sferi utjecaja

i u političkom i u gospodarskome smislu, kao i s vojnog stajališta". Priznali su i sve odredbe sporazuma koji su u to vrijeme postojali između Italije i Jugoslavije, odustajući tako od svih prava na Istru, Rijeku, Zadar i jadranske otoke koje je Italija pripojila nakon Prvog svjetskog rata, a gdje je živjelo između 300.000 i 400.000 Hrvata. Obećali su i da će, kad preuzmu vlast, Hrvatska Italiji ustupiti Kotorski zaljev i sve strateški važne točke na dalmatinskoj obali, kao i baze na dalmatinskim otocima i obali, kako bi se Italiji zajamčila djelotvorna zaštita i vojni nadzor nad Jadranom. Hrvatska će se odreći i mogućnosti da ima vlastitu ratnu mornaricu, pod uvjetom da Italija nastavi štiti hrvatsku obalu. Italiji će dati i sve potrebne koncesije za korištenje gospodarskih izvora u Hrvatskoj, kao i širom Balkana, te još neko određeno vrijeme neće urediti novu pomorsku luku kako ne bi ometala razvoj Rijeke.⁵⁴

Hrvatski emigranti odrekli su se i svih eventualnih interesa u vezi s nekim drugim dijelom jugoslavenskog teritorija. U memorandumu se navodilo da slovensko Prekomurje i jugoslavenske pokrajine Baranja, Bačka i Banat trebaju pripasti matičnoj zemlji – Mađarskoj, te da treba poduprijeti neovisnost Crne Gore. Hrvatski emigranti bili su voljni prihvatiti i talijanske planove o zajedničkoj granici Italije i Mađarske, što bi bilo izvedivo jedino na račun Slovenaca i čime bi Italija još više okružila Hrvatsku.

Sva navedena obećanja imala su izrazita obilježja veleizdaje, i prema Jugoslaviji, ali još više prema samoj Hrvatskoj. Temeljna sastavnica hrvatske nacionalne politike bilo je, stoljećima, čvrsto zadržavanje nadzora nad istočnom obalom Jadranskog mora – Istrom, Hrvatskim primorjem i Dalmacijom – kako Talijani ne bi stekli potpuni nadzor nad morem. A emigranti su obećali ne samo da će odustati od zahtjeva prema neosporno hrvatskim područjima koja su se već nalazila u talijanskim rukama, nego i da će moćnom zapadnome susjedu prepustiti i još neka hrvatska područja, te veći dio hrvatskih suverenih prava.

Planovi i zavjere koje su emigranti 1927. kovali s Italijom možda bi bili jednako neuspješni kao i planovi koje su Frank i Gagliardi 1920. dogovarali s D'Annunzijem da se politička situacija u Jugoslaviji nije promijenila. Ubojstvo hrvatskih zastupnika u Narodnoj skupštini u lipnju 1928. i Radićeva smrt u kolovozu u velikoj su mjeri ojačali hrvatske separatističke snage. Nakon nametanja kraljevske diktature u siječnju 1929. i zabrane djelovanja svih političkih stranaka, Pavelić je napustio zemlju i otišao u Beč, navodno radi liječenja. U travnju je s kolegom, Gustavom Perčecom, bivšim austrougarskim potpukovnikom, a kasnije novinarom, na putu za Italiju prvo otišao u Sofiju, gdje se sastao sa zakonitom organizacijom makedonskih političkih emigranata. Dvije skupine izdale su zajedničku deklaraciju kojom su se obvezale na koordinaciju aktivnosti radi ostvarenja potpune neovisnosti Hrvatske i Makedonije.⁵⁵ Tijekom kratkotrajnog zadržavanja u Sofiji, Pavelić je održao i tajni

sastanak s vođom zabranjene Vnutrešnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO), Ivanom Mihailovim, zakletim neprijateljem Jugoslavije, s kojim je dogovorio suradnju protiv jugoslavenske države. Doušnici su to prenijeli jugoslavenskim vlastima, pa je Paveliću u odsustvu suđeno na temelju Zakona o zaštiti države, a zbog povezivanja s makedonskim revolucionarima i javno istaknute namjere da djeluje protiv političkog i teritorijalnog integriteta Jugoslavije. Proglašen je krivim i osuđen na smrt u srpnju 1929. godine.⁵⁶

Otprilike dvije do tri godine kasnije (točan datum nije poznat), Pavelić je utemeljio ustaški pokret, organizaciju posvećenu ostvarenju neovisne hrvatske države, bez obzira na sredstva. Organizacijski uzor bio mu je makedonski VMRO i bila je riječ o logičnoj kulminaciji Pavelićevih nacionalističkih aktivnosti, kao što je on bio i logičan vođa takvog pokreta. Smrtna presuda zbog prijetnja i aktivnosti usmjerenih protiv jugoslavenske države povećala je njegov ugled među nacionalistima i u Hrvatskoj i u egzilu. Jednako tako, postalo je jasno i da raspolaže financijskom potporom i zaštitom talijanske vlade, čija je fašistička načela prihvatio potkraj tridesetih godina 20. stoljeća, te potporu Mađarske, gdje su njegovi sljedbenici, nesumnjivo uz pristanak mađarskih vlasti, unajmili imanje Janka Puszta koje je služilo za obuku oružanih snaga.⁵⁷

Osnivanjem ustaške organizacije, nova, brojčano jača, djelomično teroristički nastrojena i fanatična hrvatska politička emigracija, pod Pavelićevim vodstvom, zasjenila je izvornu i brojčano slabiju hrvatsku političku emigraciju koju su predvodili Sarkotić, Duić (do 1934) i Frank. Novi su emigranti bili oruđe u talijanskim rukama.⁵⁸ Pavelić je uživao i punu potporu hrvatskih emigranata kao što su bili Perčec i Ivan Perčević, još jedan bivši austrougarski potpukovnik, dok je utjecaj Sarkotića i Franka sve više slabio (Sarkotić je umro 1939, a Frank 1940. godine). Perčec je jedno vrijeme bio zapovjednik ustaškog logora za obuku u Janka Pusztu, te je postao Pavelićevim zamjenikom, ali je smaknut u veljači 1935, nakon što su ustaše doznali da njegova ljubavnica, Jelka Pogorelec, radi za račun jugoslavenske vlade.⁵⁹

Pavelić je u ustaški program hotimice uvrstio i terorističke elemente. Zelio je Jugoslaviji nanijeti što veću štetu. Organizirao je logore za obuku u Mađarskoj i Italiji, privlačeći novake iz emigrantskih krugova, a osobito iz redova Hrvata na radu u Belgiji, Francuskoj i drugim zemljama. Većina sredstava potjecala je od talijanske vlade, iako su novčanu pomoć davali i hrvatski radnici, pripadnici proustaških organizacija osnovanih u zapadnoj Europi, Argentini, Kanadi i Sjedinjenim Američkim Državama.⁶⁰

Ustaške operacije protiv jugoslavenske države pokrenute su nedugo nakon nastanka organizacije. Među ostalim aktivnostima, ustaše su postavljali tempirane eksplozivne naprave u međunarodne vlakove s odredištem u Jugoslaviji. Neke su usmratile više osoba i izazvale veću materijalnu štetu, dok

na druge na vrijeme otkrivene i deaktivirane. Ustaše su poticali i na oružanu pobunu. Ustaška grupa koja je u zemlju potajno ušla iz Italije u rujnu 1932, napala je žandarmerijsku stanicu u Brušanima u Lici. Jugoslavenski žandari brzo su ugušili ustanak (poznat kao Velebitski ustanak), krajnje okrutnim metodama, zbog čega je čitav incident privukao velik publicitet, a ustašama možda čak i dijelom povećao ugled.⁶¹

Najpoznatiji ustaški teroristički čin bilo je ubojstvo kralja Aleksandra i francuskog ministra vanjskih poslova Louisa Barthoua u Marseillesu 9. listopada 1934. godine. Atentator, Veličko Georgijev Kerin (poznat i pod imenom Vlada Georgijev Černozemski), makedonski revolucionar, bio je angažiran kao instruktor u Janka Puszi. Kerina je na mjestu događaja ubila francuska policija, a trojicu ustaša, Miju Kralja, Zvonimira Pospišila i Milana (Ivana) Rajića, koji su kralja čekali na drugim točkama, pa tako i u Parizu, francuske su vlasti uhitile i osudile na doživotni zatvor. Isti francuski sud u odsutnosti je na smrt osudio Pavelića, Eugena Kvaternika i Ivana Perčevića, kao stvarne organizatore atentata. Ustaški emigranti smatrali su da su atentatom na kralja Aleksandra slomili kralježnicu jugoslavenske države, smatrajući to svojim najvećim postignućem.⁶²

Zahvaljujući atentatu, politički problemi Jugoslavije našli su se na međunarodnoj diplomatskoj pozornici. Dotada su se protujugoslavenske aktivnosti emigranata u Italiji, Austriji, Njemačkoj, Mađarskoj i Bugarskoj često pojavljivale kao otvorena pitanja u bilateralnim odnosima Jugoslavije i tih zemalja. Međutim, nakon ubojstva kralja Aleksandra i ministra vanjskih poslova Barthoua na francuskome tlu, te su aktivnosti postale predmetom međunarodne diplomacije i temom rasprava Društva naroda. Budući da je Francuska nastojala postići politički dogovor s Italijom, ni na francuskome suđenju ustašama, ni u izjavama francuskog predstavnika u Društvu naroda, Francuska nije kao krivca spominjala Italiju, iako se vrlo dobro znalo da su atentat isplanirale ustaše u Italiji, te da ih talijanska vlada već više godina podupire i politički i financijski. Nema sumnje da se pod francuskim pritiskom Jugoslavija suzdržavala od mogućnosti da navede i Italiju u zahtjevu koji je 22. studenoga 1934. postavila Društvu naroda, tražeći da se pitanje uvrsti na dnevni red predstojećeg zasjedanja. No, Jugoslavija je optužila Mađarsku, pripisujući joj djelomičnu odgovornost za atentat. Čehoslovačka i Rumunjska, kao mađarski prvi susjedi, poduprle su Jugoslaviju u notama upućenima Tajništvu Društva naroda. Jugoslaveni su priložili podroban pregled protujugoslavenskih aktivnosti ustaških političkih emigranata u Mađarskoj, kao i navodnih mađarskih aktivnosti koje su išle na štetu jugoslavenskih interesa i međunarodnog mira. Ustvrdili su i da su zločinci neposredno povezani s atentatom odabrani i obučeni u Mađarskoj, te da su se poslužili mađarskim putovnicima. Bogoljub Jevtić, jugoslavenski ministar vanjskih poslova, ponovno

je optužio mađarske vlasti i na zasjedanju Društva naroda 7. prosinca 1934. godine.

No, Mađarska je odbila jugoslavenske optužbe. Mađarski izaslanik Tibor Eckhardt opovrgnuo je da je Janka Puszta služila kao centar za obuku terorista, te da je Mađarska na neki način odgovorna za atentat. I premda je 30 do 40 hrvatskih emigranata uistinu od jednog mađarskog građanina unajmilo Janku Pusztu, Mađari su istaknuli kako je riječ o najobičnijoj privatnoj transakciji. Nadalje, u travnju 1934, reagirajući na zahtjeve jugoslavenske vlade, lokalne su vlasti počele postupno ukidati Janka Pusztu, te je imanje 1. listopada preuzeo novi najmoprimac. Dio hrvatskih emigranata u međuvremenu je napustio zemlju, dio se zaposlio na obližnjim seoskim imanjima, dok su se ostali u potrazi za poslom odselili u obližnju Nagykanizsu.

Tijekom rasprave u Društvu naroda većina je zemalja, osim Jugoslavije, Čehoslovačke i Rumunjske pokušavala nekako izgladiti novonastalu situaciju. To se jasno vidi u rezoluciji izglasanoj 10. prosinca 1934. godine. U njoj se osuđuje atentat na kralja Aleksandra i poziva sve zemlje članice da na svome teritoriju ne dopuštaju terorističke aktivnosti. Rezolucijom se tražilo kažnjavanje ustaških emigranata, a od mađarske vlade zahtijevalo da podnese izvještaj o mjerama koje je poduzela protiv krivaca. Na koncu je Društvo naroda pozvalo i na donošenje međunarodne konvencije protiv terorizma. Mađarska vlada podnijela je izvještaj 12. siječnja 1935. godine, a jugoslavenska vlada, koja je često opovrgavala navode iz tog dokumenta, podnijela je svoje opaske 25. ožujka. Na koncu je, 25. svibnja 1935. godine, uz privolu jugoslavenske delegacije, pitanje skinuto s dnevnog reda Društva naroda.⁶³

Koja god bila uloga mađarskih vlasti u vezi s ustaškom terorističkom skupinom u Janka Pusztu, nakon 1. listopada 1934. i rasprava u Društvu naroda, u Mađarskoj se zadržala tek šačica ustaša. Iako nije optužena za suučesništvo u atentatima u Marseillesu, Italija je ipak doživjela neugodnosti. Premda je odbila francuski zahtjev za izručenjem Ante Pavelića i Eugena Kvaternika, obojicu je uhitila sredinom listopada, te ih približno godinu i pol držala u zatvoru. Nakon toga Pavelić je zadržan u poluzatočeništvu, a kasnije pod nadzorom, prvo u Sieni, a zatim u Firenci. Talijanska je vlada naredila razoružavanje svih ustaša u Italiji, a bila je riječ o 500 do 600 osoba. Usto je zatočila važnije članove u raznim dijelovima južne i središnje Italije, a većinu običnih članova uputila u logore na Liparskom otočju. Mile Budak, drugi ustaša po važnosti, bio je zadužen za tamošnje logore. Zbog nesmiljenih životnih uvjeta, problemi s disciplinom neprestano su se pogoršavali, a neposluh se javljao sve češće. Strahovi u vezi s budućnošću u velikoj su se mjeri povećali nakon što su Italija i Jugoslavija 25. ožujka 1937. zaključile sporazum o prijateljstvu prema kojem su se te dvije zemlje zavjetovale da neće tolerirati skupine koje rade protiv druge zemlje potpisnice sporazuma.

Izvan talijanskih granica, razni pripadnici ustaškog pokreta, uglavnom intelektualci poput Andrije Artukovića, Branka Benzona, Branimira Jelića, Mladena Lorkovića i Vilka Riegera u Njemačkoj, te Ivana Perčevića u Austriji, nastavili su s propagandnim djelovanjem, iako bez potpore zemalja u kojima su živjeli.⁶⁴ (Lorković se vratio u Jugoslaviju 1938, a 1940. završio je u koncentracionome logoru.) Dio ustaša zadržao se u Mađarskoj, a najvažniji među njima bili su Marko Došen i Vjekoslav Luburić. Dio njih bio je aktivan i među hrvatskim radnicima u Belgiji i Francuskoj, a neki niže rangirani čelnici pokreta putovali su u SAD, Kanadu i Argentinu, bavili se propagandnom djelatnošću, objavljivali i prikupljali novac.

Od propagandnih djelatnosti, uglavnom su distribuirali proustaške, protujugoslavenske i potkraj tridesetih godina antimačekovske letke i pamflete unutar Hrvatske. Dio materijala napisali su pristaše u samoj zemlji, dobro informirani u vezi sa situacijom na unutarnjem planu. Rukopisi su potajno iznošeni iz zemlje, a otisnuti propagandni materijal također se kriomice vraćao i distribuirao. No, sve to odvijalo se u malim razmjerima. Najvažnija posljedica bila je činjenica da su jugoslavenske vlasti i dalje bile svjesne njihova postojanja i nastavka aktivnosti ustaške organizacije u inozemstvu.⁶⁵

Budući da su se i ustaše i komunisti protivili jugoslavenskoj državi i ilegalno djelovali i u Jugoslaviji i u inozemstvu, možemo se upitati jesu li na neki način bili u vezi i jesu li surađivali. Da bismo došli do odgovora na to pitanje, prvo se moramo ukratko osvrnuti na iskustva komunista nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra. Mjesec dana nakon tog poteza, u veljači 1929. godine, CK KPJ, temeljeći odluku, kako se činilo, na svome tumačenju rezolucije Šestog kongresa Kominterne i posve pogrešno procjenjujući izgleda za revoluciju, objavio je poziv radništvu i seljaštvu zemlje na oružanu borbu protiv vlasti. Režim je reagirao pojačavanjem strogih protumjera. Potkraj travnja uhićen je i pogubljen generalni sekretar Đuro Đaković. Tijekom sljedeće tri godine ubijeni su mnogi vodeći komunisti, među njima i sedam sekretara SKOJ-a, dok su još deseci osuđeni na dugotrajne zatvorske kazne. Broj članova stranke smanjio se do konca 1929. s 800 na približno 400, a 1932. preostalo ih je tek oko 200.⁶⁶ Tako su komunisti pretrpjeli još teži oblik represije vlasti nego ustaše.

Koliko sam uspio ustvrditi, jedini kontakti ustaša i komunista bili su kontakti političkih zatvorenika, koji su se općenito jedinstveno suprotstavljali zatvorskim vlastima kad je bila riječ o zlostavljanju, nekvalitetnoj hrani, nehigijenskim uvjetima i drugome. Nema sumnje da su se među zatočenim hrvatskim nacionalistima, ustašama i komunistima vodile živahne političke rasprave, jer su neki zatvorenici koji su na odsluženje kazne došli kao hrvatski nacionalisti, iako ne i kao zakleti ustaše, na slobodu izišli kao komunisti. Najpoznatiji među njima možda je bio Šime Balen, koji je u zatvor došao kao hrvatski nacionalist

i gorljivi rimokatolik, ali je iz njega izišao kao uvjereni komunist. Nakon što se 1935. našao na slobodi, po nalogu KPJ aktivirao se kao novinar u HSS-u. Za njegovu konverziju doznalo se kad su ga za vrijeme i nakon rata partizani počeli postavljati na visoke dužnosti.⁶⁷

Talijanske optužbe, u proljeće 1942. godine, o tome da je Mladen Lorković, neko vrijeme ministar vanjskih poslova NDH, ranije bio komunist nedvojbeno su puštene u javnost s ciljem njegove diskreditacije, budući da je u to vrijeme bio u nemilosti zbog izrazito pronjemačkih stavova. Lorković je oslobođen svake sumnje nakon tajne istrage koje su provele policijske službe NDH. No njemački policijski ataše u Zagrebu uspio je utvrditi da je Lorković bio u tijesnoj vezi s nekolicinom komunista u razdoblju od 1932. do 1934, te da je još 1941. i 1942. pomogao nekolicini hrvatskih komunista.⁶⁸

Cilj razbijanja Jugoslavije i osnivanja neovisne hrvatske države dijelili su s ustašama, od 1923. do 1935, i komunisti. Međutim, povodeći se za Kominternom, zagovarali su podjelu zemlje na više nacionalnih boljševičkih republika. U tom su smislu pozdravili Velebitski ustanak 1932. godine. No, kritizirali su ustaše jer se u protuvladinoj borbi nisu obraćali i širokim narodnim masama. „Velikosrpsku vojno-fašističku diktaturu nije moguće svrgnuti tek djelovanjem malenih skupina bez sudjelovanja najširih narodnih masa, ne samo u hrvatskim, nego i u srpskim područjima.”⁶⁹

KPJ se usprotivio i primjerima pojedinačnog terorizma, poput atentata na kralja Aleksandra u Marseillesu, iako se i ta stranka početkom dvadesetih godina upuštala u slične akcije. Ustvrdio je i da metode vladanja „velikosrpske vojno-fašističke diktature pogoduju izazivanju individualnog terorizma”, ali je ustajno odbacivao takve činove, označujući ih kao instrumente malograđanske političke borbe. U najžešćim kritikama navodili su da su fašisti i profašističke skupine „poput Pavelića i Perčeca odigrali i još uvijek igraju ulogu izravnih produženih ruku inozemnog fašizma... Nacionalfašizam, bio hrvatski ili makedonski, ukupno gledano, sredstvo je i pomagalo Hitlerova, Horthyjeva i Mussolinijeva fašizma... te neprijatelj proletarijata i ugnjetenih masa”. Komunisti su atentat na Aleksandra zapravo tumačili kao promišljeni čin fašističkih snaga s ciljem izazivanja rata, pritom naglašavajući da je njihov vlastiti glavni cilj borba protiv fašista i novi rat za koji se pripremaju.⁷⁰ S obzirom na takve stavove, istinska suradnja između ustaša i komunista u inozemstvu nije bila moguća. Nadalje, nakon što je KPJ 1935. godine, povodeći se za Kominternom, promijenio politiku i stao u obranu Jugoslavije kao jedinstvene države koja će se tako lakše oduprijeti sve većoj fašističkoj prijetnji, jedino oko čega su se ustaše i komunisti dotada slagali – a to je bio cilj uništenja Jugoslavije – tako je nestalo, pa su te dvije strane postale ogorčenim neprijateljima.

No, ustaše su održale ograničene kontakte s HSS-om. U Jugoslaviji je ustaški vođa Mile Budak, prije nego što se sklonio u inozemstvo, bio u pri-

jateljskim odnosima s Mačekom, te je u studenome 1932. potpisao Zagrebačke
ktacije SDK-a. U inozemstvu su ustaše održavale određene kontakte s dvo-
rom vođa HSS-a u izgnanstvu, Krnjevićem i Košutićem. Nema nikakve sum-
nje da su obje stranke cijenile kritike i aktivnosti druge strane usmjerene protiv
beogradske vlade, iako je HSS odlučno osuđivao ustaške terorističke metode.
No u drugoj polovici tridesetih godina počele su se pojavljivati sve veće razlike
između ustaša i HSS-a. Maček nije htio poslušati Budakov prijedlog (nakon što
se ovaj vratio iz inozemstva) da HSS podrži sile Osovine. Kad je privremeno
zatražio talijansku pomoć, Maček je ugrozio monopol ustaša na talijansku pot-
poru. Na koncu, Mačekovi pregovori s premijerom Dragišom Cvetkovićem,
koji su doveli do sporazuma 26. kolovoza 1939. razjarili su ustaše, u čijim je
očima Maček postao izdajicom projekta neovisne Hrvatske.⁷¹ No budući da je
HSS bio jedina djelotvorna politička stranačka organizacija među Hrvatima,
ustaše su u nju sustavno gurale svoje pristaše i radili na tome da pridobiju
njezine članove. Kao što ćemo vidjeti, takva se taktika itekako isplatila, ali
ipak ne dovoljno nakon što su ustaše u travnju 1941. preuzele vlast.

POLITIČKA SITUACIJA POTKRAJ TRIDESETIH GODINA

Tijekom tridesetih godina 20. stoljeća, dok je i dalje planirala razbijanje i podjelu Jugoslavije, te podupirala neprijatelje jugoslavenske države, Italija je bila pripravna za formalnu promjenu pozicije kad je uočila priliku da utjecaj u Jugoslaviji stekne miroljubivim sredstvima. I regent Pavle i Milan Stojadinović, premijer od 1935. do 1939, pokazivali su sve izraženiju naklonost prema silama Osovine, pa su Italija i Jugoslavija potpisale sporazum o prijateljstvu i nenaпадanju 25. ožujka 1937. godine. U 4. članku sporazuma, koji neizravno spominje i ustaše, navodi se da zemlje potpisnice „na svom teritoriju neće tolerirati, niti na bilo koji način pomagati, aktivnosti usmjerene protiv teritorijalne cjelovitosti i postojećeg poretka druge zemlje potpisnice, kao ni aktivnosti koje po prirodi narušavaju prijateljske odnose dviju zemalja”.⁷² Jugoslaveni su iskoristili priliku, te su odlučno zatražili da Italija poduzme konkretne korake protiv ustaša. Zbog toga je, prilikom potpisivanja sporazuma, talijanski poslanik u Beogradu usmeno obećao energične korake u tom smislu. Prema njegovim riječima, talijanske će vlasti zatočiti Pavelića i Kvaternika, dio ustaša deportirati u talijanske kolonije, talijanska policija izvijestit će jugoslavensku policiju o lokacijama na kojima su ustaše zatočeni, te odati imena ustaša koji se žele vratiti u Jugoslaviju, a „jedan dužnosnik jugoslavenske policije moći će uspostaviti kontakt s talijanskom policijom u vezi s navedenim pitanjima”.⁷³ Za tu je zadaću odabran Vladeta Milićević, koji je godinama pratio aktivnosti emigranata u Austriji i Mađarskoj, te pomagao francuskim vlastima u istrazi atentata na kralja Aleksandra. Do tada je već uspio više ustaša nagovoriti da postanu njegovim agentima, te je u ustaške organizacije potajno postavio nekoliko svojih ljudi.⁷⁴

Prema odredbama 4. članka, talijanska vlada zadržala je „obične” ustaše u zatvoreničkim logorima na talijanskim otocima. Malenu skupinu važnih ustaških dužnosnika talijanske su vlasti u proljeće 1940. s juga Italije prebacile u Toskanu. Pavelić je i dalje živio pod nadzorom i primao izdašnu talijansku financijsku pomoć.⁷⁵ Milićević je uz pomoć talijanske policije i vlastitih agenata dao sve od sebe da razbije ustaški pokret, kako više ne bi bio prijetnja

Jugoslaviji uglavnom tako što ih je nagovarao da se vrate kući. Od petstotinu ustaša u Italiji, njih 220 pristalo je na povratak u domovinu. Neki su se tako vratili i s obiteljima. Najistaknutiji predstavnik te skupine, Mile Budak, u Zagreb je doputovao u srpnju 1938. godine.⁷⁶ Postoje određene indicije da je premijer Stojadinović očekivao da će Budakov povratak ne samo oslabiti ustašku emigraciju, nego i ojačati njegov politički ugled u Hrvatskoj.⁷⁷ No regentu Pavlu sve je više bilo dosta premijerovih ideja i poteza. Novi izbori na kojima je vladina lista dobila 1,643.783 glasa (54,1%), a lista Ujedinjene opozicije na čijem je čelu bio Maček 1,364.524 glasa (44,9%) održali su se 11. prosinca 1938. Ali zbog nerazmjera u odredbama izbornog zakona vlada je u Narodnoj skupštini dobila 306, a oporba samo 67 zastupnika.⁷⁸ Regent Pavle, koji je rezultate izbora smatrao nedovoljnim za daljnju potporu Stojadinoviću, smijenio je premijera u veljači 1939. i na njegovo mjesto imenovao Dragišu Cvetkovića. Tako Stojadinović nije mogao iskušati ono što je očekivao od Budakova povratka, o čemu god točno bila riječ. No Budak je u Zagrebu od veljače 1939. do zabrane u ožujku 1940. izdavao novine, *Hrvatski narod*, manje-više otvoreno ustaške orijentacije. U to vrijeme i do napada na Jugoslaviju 6. travnja 1941. aktivnost ustaša i proustaških elemenata u Hrvatskoj znatno se pojačala.

Dok su se talijansko-jugoslavenski odnosi poboljšavali, a sudbina ustaša privremeno proživljavala teške dane, Maček i HSS nastavlja su tražiti rješenje hrvatskih problema posredstvom zakonitih političkih mogućnosti. Sudjelovanje HSS-a u Ujedinjenoj opoziciji na izborima 1935. nije donijelo ništa. Maček se stoga prebacio na osobne veze, te se u studenome 1936. našao s regentom Pavlom, a u siječnju 1937. s premijerom Stojadinovićem. Cilj mu je bio konsolidirati sva hrvatska područja u jedan entitet koji će unutar jugoslavenskih okvira steći razuman stupanj autonomije, no u studenome 1938. Maček je već uvidio da njegovi pokušaji postizanja dogovora sa Stojadinovićem ne mogu polučiti uspjeh. Potom se okrenuo grofu Cianu, talijanskome ministru vanjskih poslova, i kako bi utvrdio jesu li bliski odnosi Stojadinovića i Ciana loši za Hrvatsku i kako bi se založio za Hrvatsku i tako pritisnuo Beograd. U tri navrata, u studenome 1938, te ožujku u svibnju 1939. godine, Maček i Ciano razgovarali su, preko posrednika, o odnosima Hrvatske s Beogradom i Italijom. U načelu, takvi kontakti s jednom stranom vladom nisu bili neobični. HSS je tijekom godina, posredstvom predstavnika u inozemstvu, iznosio svoju argumentaciju pred više europskih vlada. No, za razliku od ranijih slučajeva, kontakti s Italijom doveli su do nastanka radne verzije sporazuma koju je talijansko Ministarstvo vanjskih poslova uputilo Mačeku na potpis (kojim on nikada nije okrunio dogovor). Posvemu sudeći, talijanski posrednik Amadeo Canelutti prenio je Cianu Mačekovu želju za stvaranjem federalne hrvatske države unutar Jugoslavije koja bi obuhvatila Hrvatsku i Slavoniju do granice koja se proteže od

Iloka do Srijemske Mitrovice, zatim Dalmaciju (bez Kotorskog zaljeva), te dio BiH zapadno od Neretve i Vrbasa. Ciano je u sljedećoj poruci ustvrdio da ga zanimaju i dodatne pojedinosti, te je predložio da Hrvati zatraže još teritorija.⁷⁹ Još neko vrijeme po tom se pitanju nije događalo ništa. Talijani su bili itekako svjesni činjenice da Maček uživa potporu velike većine Hrvata, dok je Pavelić imao tek malobrojnu sljedbu. Stoga je Italiji bilo u interesu da Mačeka zadrži na svojoj strani. Osim toga, u slučaju da se obeshrabri, te se za pomoć obrati Nijemcima, to bi moglo dovesti do izravne ili neizravne nazočnosti moćnog talijanskog saveznika sa sjevera na istočnoj obali Jadrana, području koje je priželjkivala sama Italija.⁸⁰

Nakon što je Stojadinović smijenjen s premijerske dužnosti, Maček je pokrenuo razgovore s njegovim nasljednikom, Dragišom Cvetkovićem. U ožujku 1939. razgovarao je i s markizom Josipom Bombellesom, koji je poput Carneluttija bio povezan s Ciano. Maček i Cvetković ubrzo su postigli preliminarni sporazum o hrvatskome pitanju, no u travnju ga je regent Pavle odbacio, jer mu se nikako nije svidjela mogućnost podjele Bosne. Nakon tog razočaranja, Maček je zamolio Carneluttija da Ciano prenese dodatne informacije koje je ovaj bio zatražio u siječnju. Ponovio je i hrvatske uvjete: federalna država unutar Jugoslavije, sa zajedničkim ministarstvima vanjskih poslova i obrane (uz dogovor da će Hrvati vojni rok odsluživati isključivo na hrvatskome teritoriju i pod hrvatskim zapovjednicima), zajedničkom središnjom bankom, zajedničkim državnim monopolima i zajedničkom carinskom službom. Hrvatska država imala bi demokratsku vlast izabranu tajnim glasanjem, dok bi hrvatski parlament bio zakonodavno tijelo. Granice bi bile u skladu s ranijim prijedlogom, osim što bi se granica u Bosni pomaknula na istok, do rijeke Bosne.

Nakon što je te novosti prenio Ciano, Carnelutti se s Mačekom ponovno sastao dva dana kasnije. Tom mu je prilikom uručio radnu verziju sporazuma koju su navodno pripremili Ciano i sam Carnelutti, kao Mačkov posebni izaslanik, i na kojem su Talijani očekivali Mačkov potpis.⁸¹ Cilj sporazuma, koji je priredilo talijansko Ministarstvo vanjskih poslova i koji je vjerojatno odobrio Mussolini, bio je navesti Hrvate da poduzmu odlučne korake protiv Jugoslavije. U sporazumu je stajalo da će, nakon što se pripremi za podizanje revolucije u hrvatskim područjima, HSS od Italije zatražiti vojnu intervenciju. Nakon što Talijani zauzmu zemlju, Hrvatska će postati slobodna država s čvrsto utvrđenim granicama, u federalnoj zajednici s Italijom. Maček će biti na čelu hrvatske vlade, iako će Hrvatska imati i talijanskog potkralja, pojedina zajednička ministarstva s Italijom, te u početku talijanske jedinice na svome teritoriju. U budućnosti će se eventualno odlučivati o mogućoj personalnoj uniji dviju zemalja. Na koncu, Italija će Mačeku posuditi 21 milijun dinara radi financiranja revolucije.⁸²

Maček je odmah izvijestio Carneluttija da nije očekivao takav sporazum,

te da bi takvo što, nadalje, „bilo nepotrebno, jer je u međuvremenu postigao dogovor s Cvetkovićevom vladom”.⁸³ Talijani su očito pogrešno shvatili Mačkove namjere, smatrajući da će povesti ustanak uz talijansku potporu, pozvati talijansku vojsku da zauzme zemlju, te prihvatiti talijanskog potkralja – drugim riječima, da će dopustiti da Hrvatska postane talijanskim protektoratom. No Maček nije tražio rješenje hrvatskog pitanja izvan jugoslavenskih granica. Njegovo držanje i prije i nakon toga dokazuje da ni u jednom trenutku nije razmišljao o mogućnosti da dopusti da Hrvatska postane marionetskom državom. Čini se da su mu razgovori s Cianiom poslužili kao sredstvo pritiska na jugoslavensku vladu. Takvo tumačenje podupire i odabir posrednika, jer se čini vrlo vjerojatnim i razumnim da bi se, da je u tim pregovorima imao ozbiljne namjere, bio oslonio na provjerene stranačke dužnosnike koji bi zastupali njegove interese, a ne na ljude koji ni na koji način nisu bili povezani s njegovom strankom.

Pregovori između Mačeka, čelnika SDK, i premijera Cvetkovića kulminirali su Sporazumom Cvetković-Maček, potpisanim 26. kolovoza 1939. godine. Tim je dogovorom određeno stvaranje Banovine Hrvatske, spaja-njem bivše Savske i Primorske banovine, kao i niza kotareva iz BiH. Nova je banovina bila autonomna u unutarnjim pitanjima. Maček je postao prvim zamjenikom premijera Jugoslavije, a nekolicina njegovih kolega iz SDK postali su članovima vladina kabineta, na čijem je čelu bio Cvetković. Ivan Šubašić, važan član HSS-a koji je ujedno uživao i povjerenje dvora, postao je banom (čelnikom izvršne vlasti) Banovine Hrvatske. Nema sumnje da je i razvoj događaja u Europi – rat je izbio samo nekoliko dana kasnije – potpomogao zaključenju Sporazuma Cvetković-Maček, kojim je jugoslavenska vlada željela učvrstiti i ojačati zemlju u slučaju uvlačenja u rat. I dok Maček i njegovi kolege Sporazum nisu smatrali konačnim rješenjem hrvatskog pitanja, bio je to veliki korak naprijed u odnosu na ranije sporazume, te je među Hrvatima dočekan uglavnom s velikim odobravanjem.⁸⁴

Zaključenje Sporazuma Cvetković-Maček, kao i informacije koje su procurile o Mačkovim ranijim kontaktima s Talijanima, razjarili su ustaše. Smatrali su da je Mačkov sudjelovanje u jugoslavenskoj vlasti i prihvaćanje formiranja autonomne Banovine Hrvatske ravno rehabilitaciji jugoslavenske države, pa stoga i veleizdaji. Ustaše su odmah krenule u propagandnu ofenzivu protiv Mačeka i ostalih vođa HSS-a. U jednom od najžešćih pamfleta optužili su ih da rade protiv ključnih interesa hrvatskog naroda, te da surađuju sa Srbima, Židovima i ostalim hrvatskim neprijateljima. „Tom su Mačeku svi Srbi, svi Slovenci, svi Židovi, svi komunisti, svi Rusi, svi masoni i svi kapitalisti bliži od dr. Pavelića i hrvatskih nacionalista, jer se, otkako sjedi u beogradskoj vladi, pritisak na hrvatske nacionaliste – ustaše – ne samo nije prekinuo, nego se i pojačao.”⁸⁵

Mačekovo sudjelovanje u radu vladina kabineta nije poboljšalo političku i gospodarsku situaciju u Hrvatskoj, unatoč njegovim dobrim namjerama. Činjenica da je samo nekoliko dana nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček u Europi izbio rat ugrozila je čitavu zemlju, što je Maček uvidio, pa su vanjskopolitički problemi zasjenili sve ostalo. Maček je ranije u nekoliko prilika bio ustvrdio da se u slučaju izbijanja rata s Italijom Hrvati u jugoslavenskoj vojsci neće boriti. No nakon Sporazuma, počeo je braniti jugoslavensko jedinstvo.⁸⁶

Budući da su Hrvati očekivali da će se situacija poboljšati odmah nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković-Maček, kad se stekao dojam da sve ide nagore, a ne nabolje, HSS je počeo trpjeti najteže kritike, i zdesna – od strane ustaša – i slijeva – od strane komunista. Kao članica vladine koalicije i kao dominantna politička snaga u Hrvatskoj, ta se stranka morala nositi s povećanim porezima, sve višom stopom inflacije, sve većim vladinim troškovima, nestašicom robe široke potrošnje, te redukcijama i ograničavanjem prodaje određene robe, a sve zbog rata u Europi i straha da bi rat mogao zahvatiti i Jugoslaviju.⁸⁷

A rat je Italiji pružio priliku da se domogne jugoslavenskog teritorija kakvu je odavno tražila. Dio općeg plana Osovine Rim-Berlin o stvaranju „novog poretka” u Europi obuhvaćao je i podjelu interesnih sfera između Njemačke i Italije. Njemačka je trebala dobiti slobodne ruke u središnjoj i istočnoj Europi, a Italija na Sredozemlju, a osobito u Jugoslaviji i Grčkoj. Nijemci su na tu činjenicu ponovno ukazali Talijanima nakon što su podijelili Čehoslovačku i preuzeli Češko-moravski protektorat (15. ožujka 1939) u poruci koju je njemački veleposlanik u Rimu 20. ožujka uputio Cuanu, te u pismu koje je von Ribbentrop talijanskome ministru vanjskih poslova uputio tog istog dana. U tim porukama osobito se isticala činjenica da Njemačka nema političke interese u Hrvatskoj.⁸⁸ Kao da ne želi zaostati za Hitlerom, koji je ušao u Čehoslovačku, Mussolini je zauzeo Albaniju 7-8. travnja 1939. godine. Bio je to prvi korak u širenju na području Balkana. No glavni talijanski cilj bila je Jugoslavija. Još od ujedinjenja, Talijani su žudjeli za dijelovima slovenskog i hrvatskog teritorija i sanjali o ponovnom zauzimanju onoga što je Venecija držala stoljećima. Nadali su se da će velik dio toga steći uz minimalnu opasnost i žrtve, smatrajući da za to imaju i njemačko dopuštenje. Hitler je Cuanu 12. kolovoza 1939. godine – u vezi s predstojećim njemačkim napadom na Poljsku – objasnio da ta zemlja predstavlja veliku opasnost za Njemačku i da tu prijetnju treba eliminirati. Kad je Ciano ustvrdio da Jugoslavija na sličan način ugrožava Italiju, Hitler je odgovorio da bi „Italija trebala iskoristiti prvu povoljnu priliku, te zauzeti Hrvatsku i Dalmaciju”.⁸⁹ Ciano je htio „opipati” i puls Francuske i Velike Britanije u vezi s talijanskim pretenzijama u Jugoslaviji, moguće u nadi

la će dogovoriti nekakav jugoslavenski minhenski sporazum, no Mussolini se tome usprotivio.⁹⁰

Nakon što ih je Maček odbio, Talijani su se ponovno oslonili na Pavelića i ustaše, koje su već čitavo desetljeće podupirali kao potencijalno sredstvo u borbi protiv Jugoslavije. Sporazum s Jugoslavijom o prijateljstvu i nenapadanju iz 1937. nije ih spriječio u spletkarenju protiv susjedne zemlje. Dugotrajni sastanak s Pavelićem i markizom Bombellesom, vezom s ustašama u Hrvatskoj, Ciano je održao 23. siječnja 1940. Razgovarali su o tome kako odvojiti Hrvatsku od Jugoslavije, uz pomoć talijanskih oružanih snaga koje će djelotvorno provesti odvajanje, te utemeljiti državu koja će s Italijom održavati tijesne i snažne političke, vojne i gospodarske veze. Ciano je predložio plan sličan onome što je osam mjeseci ranije iznio Mačeku: ustaše u Hrvatskoj pokrenut će revoluciju protiv Jugoslavije u hrvatskim područjima, a nakon što zauzmu Zagreb i veće gradove, pozvat će talijanske snage da im pomognu održavati novu državu. Talijani bi se tako domogli Hrvatske praktički besplatno.⁹¹

Čini se da je Pavelić u načelu prihvatio plan, iako nije mogao jamčiti da će ustaše moći provesti svoj dio dogovora. To što je u prvi mah odbio samo tako prihvatiti plan možda je bio tek pokušaj umanjivanja talijanskih zahtjeva. No nema sumnje da je pokazao spremnost ustaša da sudjeluju u talijanskim planovima za uzurpiranje velikog dijela jugoslavenskog (točnije, hrvatskog) teritorija, samo ako će im to pomoći da utemelje nešto što je on nazivao neovisnom hrvatskom državom. Nakon sastanka, Ciano je u dnevnik zabilježio: „Pavelić je agresivan, staložen čovjek koji zna kamo želi ići i ne boji se odgovornosti za ostvarenje tih ciljeva. Koncentrirali smo se na glavne točke priprema i djelovanja.“⁹² I nakon toga još je trebalo riješiti mnoga pitanja, no taj je sastanak obilježio početak nove faze u odnosima Talijana i ustaša.

Talijani su se za vojnu akciju protiv Jugoslavije počeli pripremati još u lipnju 1940. godine. Ciano je održao još jedan sastanak s Pavelićem 10. svibnja.⁹³ Mjesec dana kasnije, vjerojatno na Pavelićev zahtjev, ustaše iz Jugoslavije uputili su Cianu memorandum, tražeći talijansku vojnu pomoć u odvajanju Hrvatske od Jugoslavije i proglašavanju neovisne hrvatske države pod talijanskim pokroviteljstvom. Prema Cianu, taj memorandum (koji više ne postoji na izvornom hrvatskom) potpisalo je 66 članova tzv. Hrvatskog nacionalnog odbora za oslobođenje i ponovnu uspostavu Nezavisne Države Hrvatske iz svih dijelova Hrvatske, Dalmacije i BiH.⁹⁴

Planirani talijanski napad Jugoslavije privremeno je odgođen kad je Italija 10. lipnja 1940. objavila rat Francuskoj. Kao što je primijetio Ciano, ako se dovoljno rano ne umiješa u rat protiv Francuske, Mussolini će ostati bez svih dobitaka i plijena na račun te zemlje.⁹⁵ Talijanski napad na Jugoslaviju, pod kodnim nazivom E, odgođen je za rujan. No u međuvremenu se Hitler predomislio u vezi s talijanskim težnjama na području Jugoslavije; još 7. srpnja

1940. uvjeravao je Ciana da će se pitanje Jugoslavije riješiti na način koji će odgovarati Italiji. No, kad je doznao da Mussolini namjerava napasti Jugoslaviju u rujnu, Talijanima je dao do znanja da Njemačka želi mir na južnoj granici, te da nikako ne želi Britancima pružiti povod da u Jugoslaviju dovedu svoje zračne snage.⁹⁶ Mussolini se poslušno priklonio Hitlerovim željama, te je odgodio invaziju. Osim toga, naredio je djelomičnu demobilizaciju vojske, unatoč protivljenju čelnih generala, iako su se opirali i napadu na Jugoslaviju.⁹⁷ A onda je iznenada, bez prethodnog dogovora s Hitlerom, Mussolini talijanskim jedinicama u Albaniji naredio 28. listopada da napadnu Grčku, te se rat tako prelio i na Balkan.

U studenome je Hitler, također djelujući u Mussolinijevo ime, počeo pritiskati Jugoslaviju, tražeći od nje da pristupi Trojnom paktu. Vlada regenta Pavla na taj se korak na koncu odlučila 25. ožujka 1941. godine. Bio je to velik udarac ustaškim planovima za stvaranje neovisne Hrvatske.⁹⁸ No njihovo je razočaranje bilo kratkog vijeka, jer je državni udar koji su dva dana kasnije izveli jugoslavenski oficiri nagovijestio napad na zemlju i doveo do toga da su se sile Osovine počele oslanjati na ustaške usluge. Kucnuo je čas koji su ustaše toliko iščekivale.

Bilješke

¹ Tekst *Načertanija* nalazi se u knjizi V. Novaka, *Antologija jugoslovenske misli*, str. 101-103.

² Više o Starčeviću višeslojnome karakteru, aktivnostima, idejama i tekstovima, te njegovu utjecaju na hrvatske političke ideje i politiku za njegova života (1823-1896): Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, str. 729-768; Ladanov predgovor njegovu izboru Starčevićevih političkih tekstova, *Politički spisi*, str. 7-75; Gross, *Povijest pravaške ideologije*, str. 1-8; te Banac, *National Question*, str. 85-89.

³ Bogdanov, *Historija političkih stranaka*, str. 760-766; Gross, *Povijest pravaške ideologije*, osobito str. 337-366.

⁴ Šišić, *Dokumenti*, str. 10.

⁵ O aktivnostima Jugoslavenskog odbora tijekom Prvoga svjetskog rata napisani su brojni radovi. Kratak pregled, vidi Šepić, „Hrvatska politika”, str. 373-404, s vrlo korisnim historiografskim pregledom na str. 405-416.

⁶ Krizman, „Političke stranke”, str. 375-390.

⁷ Od austrougarskih ratnih zarobljenika južnoslavenskih narodnosti, u Rusiji oformljena je divizija koja je brojala 18.000 dobrovoljaca i koja je u rujnu 1916. upućena u Dobrudžu, gdje se suprotstavila vojsci Centralnih sila. Ubrzo je ostala bez polovice pripadnika. Od ostalih južnoslavenskih ratnih zarobljenika u Rusiji osnovan je Srpski dobrovoljački korpus, koji je činilo oko 43.000 časnika i vojnika. No zbog toga što su se, među ostalim, srpski časnici protivili tome da jedinice ponesu i epitet „jugoslavenski”, korpus nije us-

Jugoslavija između dva rata

- pio zadržati vojnike. Preostale snage iz Arhangelska preko Velike Britanije i Francuske upućene su na Solunsku frontu, gdje se oko 12.000 vojnika pridružilo srpskim snagama. Osim toga, još 35.000 do 40.000 južnoslavenskih ratnih zarobljenika u Rusiji sudjelovalo je u boljševičkoj revoluciji, u čemu su se istaknuli mnogi pojedinci i jedinice. Italija je austrougarskim ratnim zarobljenicima južnoslavenskih narodnosti omogućila da oforme dobrovoljačke jedinice za Solunsku frontu tek nakon što je ondje u rujnu 1918. došlo do većeg pozitivnog pomaka, pa je tako na koncu onamo stigao tek kontingent od 235 časnika i 80 vojnika, većina već i nakon završetka rata. Bataljon od oko 1000 dobrovoljaca iz redova austrougarskih ratnih zarobljenika borio se zajedno s talijanskim snagama protiv Austro-Ugarske. Oko 11.000 dobrovoljaca iz redova južnoslavenskih iseljenika u SAD-u i Kanadi također je došao na Solunsku frontu. *Vojna enciklopedija*, 2. izd., str. 496-497.
- ⁸ Šišić, *Dokumenti*, str. 170, 189-217, osobito str. 196, 198-201, 216-217. Vidi i Šepić, „Hrvatska politika”, str. 396-400.
- ⁹ Pod utjecajem projugoslavenske propagande i opće euforije nastale zbog završetka Prvog svjetskog rata i utemeljenja Države SHS, često se govorilo i o jedinstvenoj jugoslavenskoj naciji s trima nacionalnostima – Srbima, Hrvatima i Slovencima. Bio je to naivan pristup, budući da su te tri skupine, iako srodne, ipak bile tri različita naroda, a svaki od njih imao je vlastitu političku i kulturnu povijest, kao i nacionalni etos.
- ¹⁰ HPSS utemeljili su 1905. braća Antun i Stjepan Radić, no ta je stranka veći broj glasova privukla tek 1920. zbog vrlo restriktivnih izbornih zakona u zemlji. U posljednjem predratnom sazivu Hrvatskog sabora, izabranome u prosincu 1913, ta je stranka imala tek 3 od ukupno 88 zastupnika. Krizman, „Političke stranke”, str. 375.
- ¹¹ Više o odluci Nacionalnog vijeća od 24. studenoga o ujedinjenju i o naputku za članove izaslanstva koji su se uputili u Beograd u Šišićevim *Dokumentima*, str. 255-256, 275-278. Više o Radićevim izjavama u Kulundžićevoj knjizi *Atentat na Stjepana Radića*, str. 84-88.
- ¹² Više o Pavelićevu obraćanju i Aleksandrovoj reakciji u Šišićevim *Dokumentima*, str. 280-283. Prva točka Naputka Nacionalnog vijeća glasila je: „O konačnome ustroju nove države može odlučivati jedino Opća narodna ustavotvorna skupština čitavog ujedinjenog naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, i to dvotrećinskom većinom. Ustavotvorna skupština mora se sastati najkasnije šest mjeseci nakon sklapanja mira. Ustavotvorna skupština konkretno zadržava pravo odlučivanja o: a) ustavu, pa tako i ustroju države (monarhija ili republika), unutarnjoj državnoj organizaciji, te temeljnim građanskim pravima, b) državnoj zastavi, c) sjedištu vlade i drugih najviših državnih organa.” Upute je pripremio Sedmeročlani odbor, a potom je o njima 24. studenoga raspravljao i u cijelosti ih prihvatio Središnji odbor Vijeća. Ibid., str. 275, 278.
- ¹³ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 149.
- ¹⁴ Šepić, „Hrvatska politika”, str. 401-405.
- ¹⁵ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, str. 185-192, 200-202, 214-216.
- ¹⁶ Maček, *Struggle for Freedom*, str. 81-82. Zbog tog su poteza uhićeni Maček, te još dvojica važnih članova stranke. Mačeka su optužili za veleizdaju, no kako nije bilo dokaza za optužbu, sva su trojica nakon nekoliko mjeseci puštena na slobodu.
- ¹⁷ Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić*, str. 233-234. Smith Pavelić navodi da je peticija upućena u Versailles imala 150.000 potpisa.
- ¹⁸ Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, str. 133-136, 147-150, 160-161.
- ¹⁹ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, str. 190-195, 201-205, 230-245. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 216, 308-315. Izborni nesrazmjeri izračunati su na temelju tablice otisnute u Čulinovićevoj knjizi nakon 312. str.
- ²⁰ Demokratska stranka (nastala ujedinjenjem dviju srbijanskih stranaka koje su djelovale

prije 1918. godine) i Radikalna stranka bile su jedine dvije srbijanske stranke kojima su se pridružili pristaše starijih srbijanskih stranaka i snažno projugoslavenski orijentirani Hrvati i Slovenci s područja koja su nekada bila pod Austro-Ugarskom. Komunistička partija bila je nova stranka nastala ujedinjenjem lijevih krila nekadašnjih socijal-demokratskih stranaka u raznim povijesnim pokrajinama nove države. Na Drugom kongresu, održanom u Vukovaru u lipnju 1920, pristupila je Komunističkoj internacionali.

²¹ Za Hrvate je jedna od najvažnijih posljedica stvaranja nove jugoslavenske države bilo uvođenje općeg prava glasa za sve muškarce. To se najbolje vidi kad se osvrnemo na veličinu izbornog tijela prije 1918. Prema izbornome zakonu Hrvatske i Slavonije donijetom početkom devedesetih godina 19. stoljeća, a koji je vrijedio do 1910, na izborima 1906. pravo glasa imalo je tek 45.381 građana. A riječ je o području koje je na popisu stanovništva provedenom 1900. imalo 2,416.304 stanovnika. R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, str. 292-293. Izborna reforma provedena 1910. proširila je biračko tijelo na oko 190.000 ljudi.

²² Pribežević je 1919. pristupio Demokratskoj stranci, no napustio ju je 1924, jer je u pogledu hrvatskog pitanja bio daleko nepopustljiviji od vođa iz Srbije. Utemeljio je Samostalnu demokratsku stranku, koja je zastupala uglavnom Srbe iz južnoslavenskih dijelova Habsburške Monarhije, te izrazito projugoslavenski orijentirane Hrvate i Slovence.

²³ Šišić, *Dokumenti*, str. 99, 275, 309.

²⁴ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 348-352. Glasovi bosanskohercegovačkih Muslimana i makedonskih Turaka osigurani su obećanjima da će njihovi zemljoposjednici, koji su nadzirali stranke, u predstojećoj agrarnoj reformi, naići na više razumijevanja i obzira nego što se dotada planiralo. Slovenski su glasovi osigurani obećanjem jednom od njihovih zastupnika (Bogumilu Vošnjaku) da će ga vlada imenovati na diplomatsku poziciju, te davanjem stočarskih izvoznih dozvola slovenskim krajevima.

²⁵ U mnogim je područjima glas za Komunističku partiju daleko više bio glas protiv vladine politike i prakse nego glas za program te stranke.

²⁶ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 315-321, 359-368.

²⁷ Više o prvim hrvatskim političkim emigrantima čitatelj će pronaći u pritužbi protiv Mađarske koju je Jugoslavija podnijela Društvu naroda u vezi s atentatom na kralja Aleksandra. Društvo naroda pritužbu je primilo 28. studenoga 1934. Društvo naroda, *Request by the Yugoslav Government*, „Communication from the Yugoslav Government”, str. 7-9. Vidi i R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, str. 124-129 i Banac, *The National Question*, str. 264-270.

²⁸ Više o Sarkotićevim razmišljanjima u zapisniku sa sastanka koji je od 13-14. svibnja 1918. u Sarajevu održao s austrougarskim vojnim upraviteljima okupirane Srbije i Crne Gore. Stulli, „Prilog izvorima”, str. 281-304.

²⁹ Banac, *The National Question*, str. 264-265, 269. Prema Bancu, Gagliardija su ustaše smaknuli 1942. godine. Duić je ubijen 1934, ali identitet njegovih ubojica nikad nije točno utvrđen. Zastarjeli i nerealni stavovi hrvatskih legitimista u emigraciji vidljivi su i kod nekadašnjeg austrougarskog potpukovnika Ivana Perčevića, treće najvažnije ličnosti iz te skupine. Fertilio, „Kavalir i legitimist”, str. 229-239.

³⁰ Poznati talijanski pjesnik Gabrielle D'Annunzio bio je ujedno i zaljubljenik u borilačke vještine i političku ekstravagantnost. Nakon što je u Prvom svjetskom ratu kao rezervni časnik talijanske vojske sudjelovao u borbama na talijansko-austrougarskoj fronti, počeo je osjećati nezadovoljstvo zbog, kako je smatrao, nedovoljno agresivne politike talijanske vlade. Nakon okršaja talijanske okupatorske vojske i francuskih snaga u Rijeci, on i njegovi sljedbenici ušli su u grad 12. rujna 1919. Preuzeo je vlast u ime Italije i sebe

Jugoslavija između dva rata

- imenovao prvim čovjekom uprave i „comandanteom” grada. No talijanska vlada njegovu vlast nije priznala. Vidi Giurati, *Con D'Annunzio e Millo* i Rhodes, *D'Annunzio*.
- ³¹ Više o tome kako je postignut dogovor u Giuratijevoj knjizi *Con D'Annunzio e Millo*, str. 137-162. Tekst sporazuma u Rhodesovoj knjizi *D'Annunzio*, str. 190-262.
- ³² Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum*, str. 225-228. Više o tom atentatu u Krizmanovoj knjizi *Ante Pavelić i ustaše*, str. 78. Više o Sufflayu u Bančevoj knjizi *The National Question*, str. 266-269.
- ³³ Vidi rezoluciju Petog kongresa Kominterne iz srpnja 1924. o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, sv. 2, str. 420-421.
- ³⁴ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, str. 343-349. Radić je u Moskvu otputovao ne samo da ojača položaj prema Beogradu, nego vjerojatno i zbog niza drugih razloga: ogorčenosti činjenicom da u Parizu i Londonu nije naišao na željeni prijem, sklonosti naglim promjenama taktike, te ponajviše panslavenskome raspoloženju i divljenju prema svemu ruskom, te uvjerenju da je Oktobarska revolucija 1917. oslobodila ruske seljake.
- ³⁵ Ibid., str. 361-366. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 441-446. Kulundžić, *Atentat na Stjepana Radića*, str. 178-183.
- ³⁶ Pojednostosti o rezultatima izbora 1920, 1923. i 1925. u Čulinovićevoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, tablični prikaz nakon 312. str. te na stranicama 406. i 455.
- ³⁷ Riječ je o Radićevim susretima s Markom Đuričićem u travnju 1923. i Mitom Dimitrijevićem, pouzdanikom beogradskog dvora, u ožujku 1925. Ibid., str. 416-419, 464-470.
- ³⁸ Više o tome u knjizi Josipa Horvata *Politička povijest Hrvatske*, str. 369-379. Deklaracija od 27. ožujka, str. 379-380.
- ³⁹ Ibid., str. 404. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 487-489.
- Još dok je 1925. s HSS-om pregovarala o sastavu koalicijskog kabineta, Radikalna stranka istraživala je mogućnost suradnje s Milanom Šufflayem i Antom Pavelićem, predstavnicima ostataka Hrvatske stranke prava (frankovaca). Frankovcima je takvo zanimanje laskalo, a pritom su očekivali da će tijesnom suradnjom s radikalima zadati snažan udarac Radiću i njegovoj stranci u Hrvatskoj, kao i, općenito, jugoslovenstvu. No pregovori su na koncu doživjeli neuspjeh, budući da su radikalima poslužili tek da Radića podvrgnu pritisku. Međutim, povijesno gledano, riječ je o zanimljivoj činjenici u vezi i sa Šufflayem i s Pavelićem. Više u Kulundžićevoj knjizi *Atentat na Stjepana Radića*, str. 219-228.
- ⁴⁰ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 414, 415, 487-498, 502.
- ⁴¹ Najpotpuniji uvid u atentate izvedene u parlamentu nudi već spomenuta Kulundžićeva knjiga *Atentat na Stjepana Radića*. Vidi i knjigu Josipa Horvata, *Politička povijest Hrvatske*, str. 423-432, te Čulinovićevu *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 524-535. Više o prijetnjama Radiću u Kulundžićevoj knjizi na str. 211-218, 294-305.
- ⁴² Kerubin Šegvić, pristaša Hrvatske pučke stranke i poznati hrvatski katolički svećenik i publicist, u jednom je hrvatskim novinama, samo četiri dana prije tragedije, napisao: „Radić je nekoliko puta naglasio da ga se nastoji maknuti iz javnog života. Time hoće da steče sućut i simpatije javnosti. Mi ćemo reći ovo: kad bi ga htjeli maknuti, oni bi imali sredstava i moći da to učine. Ali ko bi onda švajnio Hrvate ovako uspješno kao Radić. A kad bi neke doista uspjelo odstraniti iz javnog života vođu zavedenih, zasljepljenih i pamljenih, učinio bi najveće djelo što ga pamti hrvatska povijest. Odstranio bi neprestanu opasnost za javni poredak i za međunarodni mir u svijetu. Da Radić imade i iskre patriotizma, on bi se sam maknuo, ali od njega se nije tomu nadati.” *Hrvatski list* (Osijek), 16. lipanj 1928, str. 2. Vidi i Kulundžićevu knjigu *Atentat na Stjepana Radića*, str. 218-236.
- Bio je to ekstremno stav i teško je odrediti koliko se hrvatskih klerikalaca s njim slagalo.

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Više o Radićevim antiklerikalnim idejama, kao i stavovima hrvatskih klerikalaca o Radiću u Novakovoj knjizi *Magnum crimen*, str. 209-252. Ta je tendenciozna knjiga nastrojena izrazito protukatolički, no u njoj ima i vrijednog dokumentarnog materijala, a to se osobito odnosi na opširne navode iz dnevnih listova i periodike do kojih inače nije jednostavno doći. Novak, po rođenju Hrvat, predavao je hrvatsku povijest na sveučilištu u Beogradu. Najmanje godinu dana, 1936-37, služio je kao veliki tajnik masonske lože Velika Jugoslavija, što je također znatno utjecalo na njegove poglede. Stavovi hrvatskih klerikalaca prema Radiću također su vidljivi u proglasu Hrvatske pučke stranke uoči izbora 1927. Vidi *Što je Hrvatska pučka stranka*, osobito str. 12-16.

⁴³ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1, str. 535.

⁴⁴ Ibid., str. 544-548. Pribitchevitch [Pribičević], *La dictature du roi Alexandre*, str. 80-86. Ideja o mogućnosti amputiranja nepotpune Hrvatske i Slovenije od ostatka države pojavila se u Beogradu još 1923. Vidi knjigu Josipa Horvata *Politička povijest Hrvatske*, str. 308.

⁴⁵ Maček, *Struggle for Freedom*, str. 119-120. Pojedini članovi HSS-a, a osobito nekadašnji austrougarski časnici u Hrvatskoj, smatrali su da je trebalo pribjeći takvoj pobuni i da bi takav potez bio uspješan, s obzirom na unutarnje slabosti jugoslavenskog režima i za Hrvate povoljnu međunarodnu situaciju. Vidi Kvaternikov tekst „Trumbićev odnos“, osobito str. 225-231.

⁴⁶ Boban, *Maček*, sv. 1, str. 41-48.

⁴⁷ Ibid., str. 50-53. Prilikom prolaska kroz Austriju na putu kući, Mačeku se u vlaku tijekom dijela puta pridružio i Pavelić. No zbog nazočnosti Mačekova suputnika, Ivana Šubašića, kojeg je Pavelić smatrao vrlo bliskim kraljevskome dvoru, nisu mogli razgovarati o politici. Vidi Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 47.

⁴⁸ Pribitchevitch [Pribičević], *La dictature du roi Alexandre*, str. 162-166, 179-182. Vidi i Bobanovu knjigu *Svetožar Pribičević*, str. 62-66, 187.

⁴⁹ Pribitchevitch [Pribičević], *La dictature du roi Alexandre*, str. 188-190, 269-271.

⁵⁰ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 13-14, 29-45.

⁵¹ Ibid., str. 56-80. Maček, *Struggle for Freedom*, str. 142-148. Boban, *Maček*, sv. 1, str. 167-169, 184. Godine 1937. jedan od vodećih zagrebačkih masona rekao mi je da je kraljevski dvor od njega zatražio da na željezničkome kolodvoru pristupi Mačeku kad su ovoga odvodili u Beograd i kažem mu da će ga odmah osloboditi, bez suđenja, samo ako izjavi da priznaje dinastiju Karađorđević. Poznat po često sarkastičnim dosjetkama, Maček je posredniku rekao neka nalogodavcu poruči: *Svaka rit dode na šekret*, što je u tom slučaju značilo da će i Aleksandrova vladavina jednom završiti.

⁵² Maček, *Struggle for Freedom*, str. 150-151.

⁵³ Ibid., str. 152-154. Boban, *Maček*, sv. 1, str. 121-131.

⁵⁴ Memorandum se nalazi u izdanju talijanskog Ministarstva vanjskih poslova *I documenti diplomatici italiani*, 7. serija, sv. 5, str. 303-305.

⁵⁵ Memorandum iz listopada 1928: ibid., sv. 7, str. 40-42. Zajednička deklaracija iz Sofije: ibid., sv. 7, str. 392-393. Pavelić je u Sofiji bio poznat jer je u prosincu 1927. pred jugoslavenskim sudom branio nekolicinu probugarski nastrojenih makedonskih aktivista. Više o Pavelićevu kratkotrajnom boravku u Beču u Krizmanovoj knjizi *Ante Pavelić i ustaše*, str. 53-54. Vladeta Miličević, jugoslavenski policijski dužnosnik koji je u Beču bio stacioniran kao pripadnik međunarodne policijske organizacije, ali je zapravo imao dužnost motriti protujugoslavenski nastrojene političke emigrante, dobio je dojavu o Pavelićevu dolasku, te je otišao na željeznički kolodvor kako bi promatrao dolazak. U Miličevićevoj knjizi *Der Königsmord von Marseille*, str. 30-31, navodi se da je Pavelić

- ⁵⁵ Beč doputovao 14. siječnja, što je s obzirom na dokaze koje iznosi Krizman pogrešno. Ustaše su znali da dio njihovih kolega djeluje u svojstvu agenata jugoslavenske policije.
- ⁵⁶ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, str. 445-447.
- ⁵⁷ Pavelićevi politički tekstovi, govori i izjave prije odlaska u inozemstvo okupljeni su u njegovoj knjizi *Putem hrvatskog državnog prava*, osobito na str. 23, 34-39, 75-86. Rasprave o međuratnoj hrvatskoj emigraciji nalaze se u knjizi Horyja i Broszata *Der kroatische Ustascha Staat*, str. 19-38, zatim u tekstu Fikrete Jelić-Butić, „Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941”, str. 55-92, Colićevoj knjizi *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 9-82, knjizi Jelić-Butić *Ustaše*, str. 13-40, te Krizmanovoj knjizi *Ante Pavelić i ustaše*, str. 51-418, kao i vrlo vrijednim dodacima na str. 533-579. Pavelićeve fašističke sklonosti najočitije su u njegovoj knjizi *Strahote zabluda*. Prvo je izdanje objavljeno u talijanskoj Sieni, 1938, a drugo u Zagrebu 1941. godine. Ta ne osobito vrijedna i važna antikomunistička rasprava napisana je s fašističkog stajališta i prikazuje Mussoliniju u vrlo pozitivnome svjetlu, dok Hitlera spominje tek usputno.
- ⁵⁸ Vidi A. Pavelić, *Hrvatsko pitanje*, str. 31-32. Taj tekst, prvi put objavljen 1936, na njemačkom, trebao se u obliku pamfleta dijeliti u zemljama njemačkog govornog područja. Vidi talijansko Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici italiani*, 7. serija, sv. 7, str. 319.
- ⁵⁹ Milićević, *Der Königsmord von Marseille*, str. 39-43. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 128-129, 144, 159.
- ⁶⁰ B. Lorković, *Ustaški pokret*, str. 10-12. Colić, *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 28-29, 68.
- ⁶¹ Više o podmetnutim eksplozivnim napravama u Milićevićevoj knjizi *Der Königsmord von Marseille*, str. 37-39, te Krizmanovoj *Ante Pavelić i ustaše*, str. 131-132. Više o Velebit-skom ustanku u Stojkovljevu tekstu „Lički ustanak 1932”, str. 167-180. Vidi i Čulinovićevu knjigu *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 58-59.
- ⁶² Milićević, *Der Königsmord von Marseille*, osobito str. 52-85. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 61-70, Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 156-224. Nakon što je 1941. utemeljena NDH, Mladen Lorković, ministar vanjskih poslova, zatražio je informacije o trojici ustaša zatočenih u Francuskoj. Francuski konzulat u Zagrebu, u pismu od 1. srpnja 1942, izvijestio je ministra da je Pospišil umro u zatvoru 14. kolovoza 1940, a Kralj 16. svibnja 1941. Vidi A VII, fond NDH, reg. br. 20/5-3, kutija 239. Nakon intervencije njemačke okupacijske vlasti u Francuskoj, treći pripadnik skupine, Rajić, pušten je iz zatvora, te se početkom 1942, teško narušena zdravlja, vratio u Hrvatsku, gdje je ubijen navodno prema Pavelićevu nalogu. Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, str. 211-212.
- ⁶³ Osim već spomenute jugoslavenske pritužbe iz studenoga 1934, vidi i sljedeće dokumente Društva naroda, odreda objavljene pod općim naslovom *Request by the Yugoslav Government Under Article 11, Paragraph 2, of the Covenant*: „Communication from the Hungarian Government”, 10. prosinca 1934, „Communication from the Hungarian Government”, 16. siječnja 1935. i „Observations of the Yugoslav Government on the Communication from the Hungarian Government, dated January 12, 1935”, 20. svibnja 1935. Pregled rasprave u vezi s atentatom na kralja Aleksandra u Društvu naroda, u kojem se nalaze i opširni navodi iz spomenutih dokumenata; sažetak rezolucije od 10. prosinca 1934, vidi Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 202-224.
- ⁶⁴ Nema sumnje da su bili poznati tajnim službama tih zemalja i da su s njima imali određene kontakte. Među dokazima je i pismo koje je Joachim von Ribbentrop, njemački ministar vanjskih poslova, 20. ožujka 1939. uputio talijanskome kolegi, grofu Galeazzu Cianu. U

Rat i revolucija u Jugoslaviji, 1941-1945.

Cianovoj knjizi *Diplomatic Papers*, str. 279. Vidi i Biberov tekst „Ustaše i Treći Reich”, str. 37-56.

- ⁶⁵ Pregled ustaških tekstova u Hrvatskoj i inozemstvu donosi Colić u knjizi *Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941.*, str. 67-70.

Fotokopija pamfleta, pod naslovom *Za što se bore Hrvatski Ustaše-Pavelićevci!* nalazi se u mojem osobnom arhivu. Taj tekst na petnaest stranica, bez oznake mjesta i datuma izdavanja, objavljen je kao kritički odgovor na sporazum Cvetković-Maček od 26. kolovoza 1939. i Mačekov ulazak u vladu, o čemu će poslije biti riječi.

Vidi i Lendićev članak „Tako je sve počelo...”, str. 471-488. Hrvatski pjesnik i novinar Lendić, koji se inače uvijek povezuje s hrvatskim klerikalnim skupinama, priznao je (str. 478) da je napisao barem jedan takav propagandni tekst. Poslao ga je u Mađarsku, odakle je otisnuti materijal kasnije prokrijumčaren u Jugoslaviju radi distribucije. Lendić nije naveo kad ga je napisao, no u listopadu 1938. bio je šef Propagandnog odjela Centra za katoličko djelovanje Zagrebačke nadbiskupije. Vidi njegov tekst „Prodiranje marksizma kod nas”, str. 269-276, osobito str. 269.

- ⁶⁶ Čolaković, Janković i Morača, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 152-160, a osobito str. 159, kad je riječ o prvom većem smanjenju broja članova, te Marjanović, *Komunistička partija Jugoslavije*, str. 43, kad je riječ o drugom smanjenju.

- ⁶⁷ Informacije prikupljene u osobnom razgovoru s g. Balenom u ljeto 1979. Godine 1948. Balen je napustio KP, i to zbog dvaju razloga. Prvo, nije se slagao s vodstvom stranke u vezi s navodnom krivnjom Andrije Hebranga, bivšeg generalnog sekretara KPH, koji je zatočen u svibnju 1948. i kasnije, po svemu sudeći, ubijen. Drugo, u lipnju 1948. stao je na stranu Kominforma, no tog se čina kasnije odrekao.

Fotokopija komunističkog pamfleta koji je uredio i objavio katolički konvertit Nikola Rubčić, *Robija, Zapisci hrvatskih narodnih boraca*, nalazi se u mojem osobnom arhivu. Glavni su suradnici bili Šime Balen i Pavle Gregorić.

- ⁶⁸ Micr. No. T-120, Roll 5786, Frs. H300,766-769 i H300,773.

- ⁶⁹ *Proleter*, str. 162-163 (8. svezak, br. 28 [decembar 1932]). Ovaj časopis izlazio je na raznim mjestima, a mjesto izdanja nikad se nije navodilo. Svi brojevi ponovno su tiskani u izdanju Instituta za izučavanje radničkog pokreta iz Beograda 1968, uz izvornu i konsekvativnu paginaciju.

- ⁷⁰ *Proleter*, str. 319 (10. svezak, br. 8-9 [sep-okt. 1934]) i *Proleter*, str. 335 (11. svezak, br. 1 [januar 1935]).

- ⁷¹ Više o odnosima HSS-a i ustaša u Mačekovoj knjizi *Struggle for Freedom*, str. 173-175. Više o ustaškim stavovima o tim odnosima do 1937. u Kvaternikovu tekstu „Trumbićev odnos”, str. 236-255.

- ⁷² Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, str. 301.

- ⁷³ Ibid., str. 71-74.

- ⁷⁴ Milićević, *Der Königsmord von Marseille*, str. 33-46, 94-100.

- ⁷⁵ Vidi dva članka Eugena Kvaternika, „Ustaška emigracija u Italiji”, str. 209-210, i „Riječi i djela”, str. 57-58. Popis ustaša u Italiji u proljeće 1937, s imenima, mjestom i godinom rođenja, te zanimanjem, prema podacima međuratnog jugoslavenskog Ministarstva unutarnjih poslova, nalazi se u Krizmanovoj knjizi *Ante Pavelić i ustaše*, str. 564-574. Prema podacima koje je Milićević prikupio u Italiji, ustaše je u to doba bilo moguće ovako klasificirati prema društvenoj i profesionalnoj pripadnosti: 337 seljaka, 77 radnika, 35 pomoraca, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 časnika, 2 novinara i 6 pripadnika drugih profesija. Vidi knjigu F. Jelić-Butić, *Ustaše*, str. 35. Zbrajanjem dolazimo tek do 496 osoba, no u to je vrijeme, kako se čini, u Italiji ipak boravilo 510 ustaša.

- ⁷⁶ Milićević, *Der Königsmord von Marseille*, str. 88-100. Kvaternik, „Riječi i djela”, str. 57-58. Boban, „Nekoliko dokumenata o povratku Mile Budaka iz emigracije”, str. 507-523, osobito str. 522-523.
- ⁷⁷ Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 301-309.
- ⁷⁸ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, tablica nakon 130. str. Detaljna analiza glasanja Hrvata na izborima u prosincu 1938. nalazi se u Jančikovićevoj knjizi *Hrvati u izborima 11. prosinca 1938.*
- ⁷⁹ Maček, *Struggle for Freedom*, str. 186-190. Ciano, *Diaries*, str. 39-40, 48-50, 84-88, 91. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis*, str. 136-141. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 136-147, osobito str. 143-146, gdje je iskaz koji je Amadeo Canelutti 4. ožujka 1946. dao jugoslavenskim vlastima. Tasso, *Italia e Croazia*, sv. 1, str. 179-182, 210-218. Martinović, „Moje uspomene iz velikog doba”, str. 32-38. Boban, *Maček*, sv. 1, str. 435-459 i sv. 2, str. 79-140. Bobanov je tekst daleko najpotpuniji i najobjektivniji. Amadeo Canelutti, po zvanju arhitekt, bio je naturalizirani Hrvat čiji je otac u Zagrebu bio građevinski poduzetnik.
- ⁸⁰ Ciano, *Diaries*, str. 46.
- ⁸¹ Prema Caneluttijevim riječima, u Čulinovićevoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 145. Canelutti je ustvrdio da se to događalo potkraj ožujka, no drugi dokazi navode na zaključak da se radilo o koncu svibnja 1939. godine.
- ⁸² Ova verzija sporazuma, na talijanskom, koje su se domogle njemačke vlasti (ali s pogrešnim datumom, 26. travnjem 1939, umjesto 26. svibnjem 1939). Micr. No. T-120, Roll 5786, Fr. H300,913. Prijevod na hrvatski u Bobanovoj knjizi *Maček*, sv. 2, str. 111. Sažet prikaz sporazuma nalazi se i u Cianovu dnevniku, *Diaries*, str. 87-88.
- ⁸³ Vidi Caneluttijevu izjavu u Čulinovićevoj knjizi *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2, str. 146.
- ⁸⁴ Više o Sporazumu u mojoj knjizi *The Chetniks*, str. 22-25.
- ⁸⁵ *Za što se bore hrvatski Ustaše-Pavelićevci!*, str. 6. Pod režimom Cvetković-Maček, veći broj ustaša i komunista zapravo je – temeljem razloga nacionalne sigurnosti – završio u koncentracionim logorima.
- ⁸⁶ Talijane je to pitanje oduvijek zanimalo. Vidi, primjerice *I documenti diplomatici italiani* talijanskog Ministarstva vanjskih poslova, 7. serija, sv. 7, str. 127-128 i ibid., 9. serija, sv. 3, str. 141, 155.
- ⁸⁷ Kvalitetnu raspravu o tom razdoblju nudi Boban, „Previranja na selu u Banovini Hrvatskoj”, str. 225-266, osobito str. 241-243, 250-264. Vidi i Tomasevich, *The Chetniks*, str. 24-25.
- ⁸⁸ Ciano, *L'Europa verso la catastrofe*, sv. 2, str. 43-45.
- ⁸⁹ Ibid., sv. 2, str. 83-84.
- ⁹⁰ Ciano, *Diaries*, str. 158-159, 183, 199-200.
- ⁹¹ Zapisnik s tog sastanka, koji je pripremio Filippo Anfuso, Cijanov šef kabineta, nalaze se u izdanju talijanskog Ministarstva vanjskih poslova *I documenti diplomatici italiani*, 9. serija, sv. 3, str. 162-164. Više o Bombellesovu viđenju razgovora na tom sastanku: ibid., str. 164-166. Bombellesovu ulogu nitko još nije uspio objasniti nedvosmisleno i na zadovoljavajući način. Izgleda da je uživao povjerenje regenta Pavla, te imao veze s britanskim službama, budući da je – prema iskazu pouzdanog izvora – u drugoj polovini tridesetih godina putovao s britanskom putovnicom (na koju je imao pravo jer se jedan njegov rođak vjenčao s Britankom). Čini se i da se osjećao sigurno uz Pavelića, jer ga je posjetio nakon što se ovaj sredinom travnja 1941. vratio u Zagreb. No uhićen je u predvorju Pavelićeva ureda i kasnije odveden u koncentracioni logor gdje je okrutno ubijen.

⁹² Ciano, *Diaries*, str. 200.

⁹³ Ibid., str. 247, 249.

⁹⁴ Talijansko Ministarstvo vanjskih poslova, *I documenti diplomatici italiani*, 9. serija, sv. 4, str. 631-632. Nažalost, otisnuti memorandum, ako je uopće autentičan, ne sadrži i imena potpisnika.

⁹⁵ Ciano, *Diaries*, str. 249. Francuska je potpisala primirje s Njemačkom 22. lipnja, a s Italijom 24. lipnja 1940.

⁹⁶ Von Rintelen, *Mussolini als Bundesgenosse*, str. 105.

⁹⁷ Roatta, *Otto milioni di baionette*, str. 118-119.

⁹⁸ Valja spomenuti i da je zamjenik premijera, Maček, odlučno podržavao čvrsto pristajanje Jugoslavije uz Trojni pakt, uvjeren da time pripomaže očuvanju mira i teritorijalnog integriteta zemlje. No njegovi kolege u SDK-u, vođe Samostalne demokratske stranke koji su također bili članovi kabineta, tome su se žestoko protivili. Upravo se zbog te razlike u stavovima o toliko presudnome pitanju, koalicija na koncu raspala.